

ÓZBEKSTAN RESPUBLIKASÍ JOQARÍ HÁM ORTA ARNAWLÍ
BILIMLENDIRIW MINISTRIGI

ÁJINIYAZ ATINDAĖÍ NÓKIS MÁMLEKETLIK PEDAGOGIKALÍQ
INSTITUTÍ

Qaraqalpaq tili kafedrası
5111300 - Ana tili hám ádebiyatı (Qaraqalpaq tili hám ádebiyatı)
bağdarı 4^v kurs talabası
Niyazımbetova Aygul Alpısbaevnanıń

PITKERIW QÁNIGELIK JUMÍSÍ

Tema: Qaraqalpaq tilindegi dánekersiz qospa gáplerdi oqıtıwda interaktiv usıllardan paydalanıw

Talaba: _____ Niyazımbetova A.
Ilimiy basshı: _____ f.i.k., doc. Seydullaeva D.
Kafedra baslığı w.w.a.: _____ f.i.k., doc. Patullaeva G.

Kafedranıń 2018-jıl 28-maydagı májilis qararı menen qorĖawĖa ruxsat berildi (12-sanlı protokol)

Nókis - 2018

Niyazımbetova Aygul Alpısbaevnanıń «Qaraqalpaq tilindegi dánekersiz qospa gáplerdi oqıtıwda interaktiv usıllardan paydalanıw» temasındaǵı pitkeriw qánigelik jumısına mámleketlik attestaciya komissiyası qararı menen «___» ball qoyıldı

« ____ » _____ 2018-jıl

MAK xatkeri:

M.Mambetmuratova

Jobası:

Kirisiw.....	2
a) Dánekersiz qospa gáptiń túrkiy tillerinde izertleniwi.....	5

I bap. Dánekersiz qospa gáplerdi bumerang , balıq súyegi, blic soraw hám intervyu usıllarında oqıtıw.....11

- 1.1. Dánekersiz qospa gáplerdi oqıtıwda bumerang usılın qollanıw....21
- 1.2 Dánekersiz qospa gáplerdi oqıtıwda balıq súyegi usılın qollanıw
- 1.3. Dánekersiz qospa gáplerdi oqıtıwda blic soraw usılın qollanıw
- 1.4. Dánekersiz qospa gáplerdi oqıtıwda intervyu usılın qollanıw

II bap. Dánekersiz qospa gáptiń irkilis belgilerin oqıtıw

- 2.1. Dánekersiz qospa gáplerde qollanılatuǵın irkilis belgileri
- 2.2. Dánekersiz qospa gáplerde qoyılatuǵın irkilis belgilerin oqıtıw

Juwmaq

Paydalanılǵan ádebiyatlar

Kirisiw

Qospa gáptiń quramındaǵı jay gáplerdiń is-háreket, waqıyalarınıń isleniwi mánilik jaqtan waqıtlıq mezgilleslikti bildiretuǵın túrleri mezgilleslik qatnastaǵı qospa gápti dúzedi. Olardıń is-háreket, waqıyalarınıń isleniwi bir waqıtlı hám izbe-izli bolıp keledi.

1. Dánekersiz qospa gáptiń quramındaǵı jay gáplerdiń is-háreketleriniń isleniwi bir waqıtlı mezgilles bolıp kelgende, olardıń jay gápleriniń bayanlawıshları tómendegi máhál formaları arqalı bildiriledi:

a) anıqlıq meyildiń ótken, házirgi máhál formalarına keledi: Erte kelgen gúzdi quwalap waqıtınan burın qıs baslandı, jer betine dizden qar jawdı (A.Begimov). Kimisi shuqanaq qazıp atır, qalǵanlari qazıp ketken shuqanaqlarǵa nálsheledi kómip atır. (T.Qayıpbergenov);

b) dáslepki jay gáptiniń bayanlawıshı –p formalı hal feyil, sońǵı jay gáptiń bayanlawıshı házirgi máhál formasınan boladı. Bunday jaǵdayda sońǵı jay gáptiń házirgi máhál forması dáslepki jay gáptiń bayanlawıshına da qatnaslı bolıp, onıń máhállik mánisin anıqlaydı: Otırǵanlardıń kimi otın jaǵıp, kimi otın kirgizip júri (S.Ayniy). Taw ańǵarlarınan qádimgeydey kúshli samal esip, páskeltek stanciyanıń átirapındaǵı jardı qırıp aǵıp atırǵan dár`yanıń ústi qaynawıtlap tur (Sh.Aytmatov);

v) dáslepki jay gáptiń bayanlawıshı waqıtlıq mánidegi –sa/–se formalı shárt meyil, ekinshi gápti anıqlıq meyildiń házirgi máhál forması arqalı bildiriledi: Birewleri kitap oqıp atırsa, qalǵanları óz ara sóylesip tur. (T.Qayıpbergenov);

2. Birgelkili quramlı dánekersiz qospa gáptiń jay gápleriniń is-háreketi waqıtlıq jaqtan izbe-izli bolıp kelgende, olardıń bayanlawıshları, kóbinese anıqlıq meyildiń hár túrli formaları arqalı bildiriledi hám máhállik jaqtan da hár túrli qollanıladı: Samaldıń órindegi qara bult siyrekledi, onıń ornına aq bult kórindi (Ó.Xojaniyazov). Elimizdiń ekonomikalıq ponetcialı ádewir kóbeydi, xalıqtıń turmıs dárejesi ádewir artıp baratır («Erkin Qaraqalpaqstan» gazetias).

Birgelkili quramlı qarsılaslıq qatnastağı dánekersiz qospa gápler, kóbinese eki komponentli bolıp, qarsılas mánili biriktiriwshi intonaciya arqalı dúziledi. Olardıń quramındağı jay gáplerdiń is-háreket, waqıyaları mánilik jaqtan bir-biri menen qarama-qarsı mánide qollanıladı. Bulardıń arasındağı qarsılaslıq máni tómendegishe bildiriledi:

1) dáslepki jay gáptiń sub`ektiniń isleniwine sońğı jay gáptiń sub`ektiniń is-háreketi qarsılaslıq jasaydı. Bulardağı intonaciya birinshi jay gápte bir jón kóterińki boladı da, ekinshisinde pásten aytıladı: Buni kórgen Dármenbay juwırıp kele sala tastı qozǵaltpaqshı bolıp edi, Áwezov onıń aldın aldı. (T.Qayıpbergenov).

2) jay gápleriniń bayanlawıshları bolımlı-bolımsız formalarda keliw arqalı qarsılaslıq máni ańlatadı: Amanlıq ári-beri tıńlap baǵıp edi, olardıń tiykarǵı maqsetke oralatuǵın túri bolmadı (T.Qayıpbergenov). Eki aǵası kishkene inisin quwıp ketedi, bala jetkermeydi (ertekten).

3) hár bir jay gápte leksikalıq antonimler qollanılıp ta qarsılaslıq máni ańlatıladı: Bizler alǵa qaray júrip kettik, olar keyin qayttı (Sh.Seytov). Sen oǵan jaqsılıq islegenseń, ol saǵan jamanlıq islegen (Sh.Aytmatov). Dos sırtıńnan maqtaydı, dushpan kózińshe maqtaydı (naqıl).

Birgelkisiz quramlı qospa gáptiń bul túrińiń is-háreket, waqıyaları óz ara bir-biri menen sebep-nátiyje mánilerinde baylanısadı. Sebep-nátiyje qatnaslı qospa gáplerdi anıqlawda olardıń quramındağı jay gáplerdiń orın tártip arqalı bildiriletuǵın mánilik qatnasları hám intonaciyalıq ózgesheliklerine qaraladı. Mısalı: Kún jıldı, tońlar jibise basladı. Keypi birden ózgerdi, yadına bunnan kóp jıllar burınǵı waqıya tústi (X.Seytov).

Bul qospa gáptiń dáslep kisinde birinshi jay gáp sońğı jay gáp tege is-háreket, waqıyanıń isleniw sebebin bildiredi. Ekinshi qospa gápte, kerisinshe, sońğı jay gáp dáslepki jay gáptiń is-háreketiniń isleniw nátiyjesiniń sebebin bildirip kelgen,

keypiniń birден озgeriwine yadına bunnan kóp jillar burıngı waqıyanıń túsiwi sebepshi.

Birgelkisiz quramlı sebep-nátiyje qatnaslı qospa gápler quramındaǵı jay gáplerdiń orın tártibi hám mánilik qatnaslarına qaray eki túrli ózgeshelikke iye boladı. Olardıń biri sebep-nátiyje, ekinshisi nátiyje-sebep qatnasların bildiredi. Bulardıń orın tártibi boyınsha qaysısınıń burın ya soń kelgenligi olardıń máni hám intonaciyalıq ózgesheliklerine qatnaslı anıqlanadı:

1. Sebep-nátiyje qatnaslı qospa gápte sebep bildiriwshi jay gáp burın, sol sebeptiń nátiyjesin bildiretuǵın jay gáp soń keledi. Buniń dáslepki jay gápi xabar intonaciyası menen ayıladı da, sońında pauza islenedi, olardıń jay gápleriniń arası, kóbinese útir arqalı bólinedi: Aq jawın sebelep jawdı da turdı, jer beti iyengen batpaqqa aynaldı (S.Ayniy). Nurlibek oǵan qaraǵanda anaǵurlım duǵıjım edi, bársheniń úmiti sonda. (T.Qayıpbergenov);

2. Nátiyje sebep qatnaslı qospa gápte nátiyje bildiriwshi jay gáp burın, sebep mánili jay gáp soń keledi. Bul jaǵdayda nátiyje bildiriwshi jay gápten keyin intonaciya biraz kóterińki hám sozıńqı ayıladı da, eki jay gáptiń arası, kóbinese sızıqsha, qosnoqat, geyde útir arqalı bólinedi: Kelgen pátte-aq onı qayǵılı xabar mayıstırıp tasladı-balası álle qashan-aq shetnegen edi. (Sh.Aytmatov). Qala xalqınıń miningisin shólkemlestirgenimiz joq, xalıqtıń ózi joq edi (gazetadan). Kóp keshige beriwge bolmaydı, shayıq kelgen bolsa jan-jaqqa adam jiberip izletedi (T.Qayıpbergenov).

Túsindirmeli qatnaslı qospa gáplerdiń dáslepki jay gápiniń mazmunı sońǵı jay gáp arqalı túsindiriledi. Qospa gáptiń bul túriniń jay gápleri, tiykarınan, intonaciya arqalı baylanısadı. Olardıń intonaciyası hár túrli bolıp keledi.

1) Túsindirmeli dánekersiz qospa gáptiń dáslepki jay gápi ulıwmalıq mánide boladı da, sońǵı jay gápler arqalı túsindiriledi. İntonaciyalıq jaqtan dáslepki jay gáp xabar intonaciyası menen, sońǵı jay gápler túsindirmeli sanaw intonaciyası menen ayıladı, dáslepki jay gápten qosnoqat arqalı bólinedi: Sóytip, ilǵıy basshı

xızmettegi adamlar birte-birte kolxozğa ketip atır: kimi-partiya shólkeminiń xatkeri, kimi kolxoz baslıǵı, kimi mal fermasınıń baslıǵı (Ó.Xojaniyazov). Baltabaydıń jobası mınadan ibarat edi: Serjant Batirovtıń bólimi tuwra ortaǵa topılıp, dushpannıń dıqqatın awdarıwı kerek, sol waqta eki palangadan Petr menen Sergeydiń jawıngerleri taǵı da jaqın barıp sawash baslawı tiyis. (Q.Dosanov).

Dánekersiz qospa gáptiń bul túriniń dáslepki jay gápi abstrakt mánide kelip, anıq mánili jay gáp arqalı túsindiriledi: Men bunnan shama menen qırq jıl burın bolǵan bir waqıyanı aytıp bereyin: Bul jerdi áyyem zamanlardan beri xalq Qaratóbe dep ataytuǵın edi. (Sh.Rashidov). Siziń dártnızge dawa bir nárese bar: balańızdı tóbeńizge qoyıp shalamız (ertekten).

2) Túsindirmeli dánekersiz qospa gáptiń dáslepki jay gápińiń baslawıshı sońǵı jay gáp arqalı túsindiriledi. Bunday jaǵdayda dáslepki jay gápтеgi baslawıshqa qatnaslı ekinshi jay gápте bul, ol, ol da bolsa almasıqları korrelyatlıq xızmet atqaradı: Birewdiń muńlı dawısı esitiledi-bul úy aldında sıyır sawıp otırǵan Gúlzardıń dawısı edi (X.Seytov). Jetti shopannıń biri Jiyemurat edi-ol kóleńkesinen qorqatuǵın, dıbırlap sóyleytuǵın, murnınıń ushı jetim bawırday salbırańqıraǵan adam edi. (M.Dáribaev);

3) Túsindirmeli qatnas bildiretuǵın qospa gáptiń eki komponentiniń de bayanlawıshı bir túbirles sózden bolıp keledi. Bunday jaǵdayda dáslepki jay gáp arqalı bildirilgen is-háreket, waqıyanıń mazmunı sońǵı jay gáp arqalı túsindiriledi: Mamannıń sóziniń túyini mınanday edi: el bir daraq, adamlar sol sayalı daraqtıń shaqaları. (T.Qayıpbergenov).

a) Dánekersiz qospa gáptiń túrkiy tillerinde izertleniw

Qaraqalpaq ádebiy tiliniń sintaksislik iliminde qospa gáptin dástúrli úyrenilip kiyatırǵan eki bólimli klassifikaciyasın úshke bólip úyreniw jaǵdayı orın aldı. Dánekersiz qospa gáp óz aldına bóliniwge deyin rus hám túrkiy tillerindegi

miynetlerde dizbekli hám baǵınqılı qospa gáplerdin quramında solardın dánekersiz túri retinde úyrenilip keldi.

Qospa gáptiń dánekersiz túrin óz aldına qospa gáptiń struktura-semantikalıq bir túri retinde úyreniw 50-jıllardın aqarı hám 60-jıllardan baslap túrkiy tillerindegi ilimiy miynetler hám joqarı oqıw orınlarına arnalǵan sabaqlıqlardan da orın aldı. Ózbek tilinde dánekersiz qospa gápti ilimiy tiykarda úyreniw Ğ.A. Abdurahmanovtın miynetlerinen baslanadı. Ol qospa gáplerdi grammatikalıq, semantikalıq hám intonaciyalıq belgilerine qaray, dánekersiz qospa gáp, dizbekli qospa gáp hám baǵınqılı qospa gáp dep úsh túrge bóledi. Ğ.A.Abdurahmanov qospa gáplerdin quramında úyrenilip júrgen dánekersiz dizbekli yamasa baǵınqılı qospa gáplerdi olardıń dánekersiz variantı emes, qospa gáptiń ayrıqsha struktura-semantikalıq bir túri dep esaplaydı.

Sonday-aq, ózbek tilindegi joqarı oqıw orınlarına arnalǵan sabaqlıqlarda da dánekersiz qospa gáp dizbekli hám baǵınqılı qospa gáplerge birlestirilmey, óz aldına qospa gáptin bir túri retinde úyreniledi.

Dánekersiz qospa gáplerdi óz aldına gáptin strukturalıq bir túri dep úyreniw materialları azerbayjan tiliniń tiykarında usı máselege arnalǵan maqalasında kórsetiledi. N.Z.Gadjieva dánekersiz qospa gáplerdin quramındaǵı jay gáplerdin leksika-grammatikalıq bildiriliwi hám mánilik qatnaslarına qaray, birgelkili hám birgelkisiz mánili sıpatqa iye bolıp keliw ózgesheliklerin, olardıń óz ishinde bir neshe semantikalıq túrlerge ajratatuǵın azerbayjan tilinin faktler tiykarında tallaw jasaydı.

Qazaq tilindegi qospa gápti izertlewshi N.X.Demesinovanın miynetinde de dánekersiz qospa gáp dúzilislik-grammatikalıq hám intonaciyalıq belgilerine qaray, qospa gáptin óz aldına bir túri sıpatında bólinedi.

Túrkiy tillerdegi joqarıda sholıw jasalǵan ilimiy miynetlerde dánekersiz qospa gáplerdin semantikalıq túrlerge bóliniwi hám olarǵa termin qollanıw hár túrli bolıp berilgeni kórinedi. V.N.Xangildinnin miynetinde dánekersiz qospa gáp

intonaciya qospa gáp quramındaǵı jay gáplerdin geybir forma ortaqlıqlarına (leksikalıq hám grammatikalıq) tiykarlanıp, dánekersiz dizbekli qospa gáp hám dánekersiz baǵınıńqılı qospa gáp bolıp eki túrge bólinedi.

Ǵ.A.Abdurahmanov miynetinde dánekersiz qospa gápler;

a) waqıtlıq qatnas bildiretuǵın qospa gápler;

b) salıstırmalı qatnas bildiretuǵın dánekersiz qospa gápler;

v) túsındirmeli qatnas bildiretuǵın dánekersiz qospa gápler sıyaqlı úsh túrge bólinedi¹.

A. Ǵulomov hám M. Asqarovanın avtorlıǵındaǵı sabaqlıqta: ten bólekli qospa gáp hám baǵınıńqı bólekli qospa gáp sıyaqlı eki túri kórsetiledi². Sh.Rahmatullaev tárepinen dúzilgen sabaqlıqta:

a) ten sanalatuǵın bólekli qospa gáp forması;

b) anıqlastırıwshı bólekli qospa gáp forması terminleri menen ataladı.

N.Z.Gadjievanın joqarıda atalǵan maqalasında ulıwma ıńaylaslıq sıpattaǵı dánekersiz qospa gáp hám dizbekli qospa gáp, dizbekli hám baǵınıńqılı qospa gáplerge sinonimles dánekersiz qospa gápler bolıp bólinedi.

Demek, joqarıda sholıw jasaǵanlarda kórsetilgenindey, dánekersiz qospa gáplerdiń bir tildiń ózinde ek-úsh túrli terminlerdiń qollanılǵanın kóremiz. Qospa gáptin dánekersiz túrin óz aldına qospa gáptin struktura-semantikalıq bir túri retinde úyreniw 50-jıllardıń aqarı hám 60-jıllardan baslap túrkiy tillerindegi ilimiy miynetler hám joqarı oqıw orınlarına arnalǵan sabaqlıqlardan da orın aldı. Qospa gáplerdiń quramındaǵı jay gáplerdiń mánilik qatnasları hám olardı bildiriwshi qurallardıń qatnasına qaray dáneker hám dánekerlik xızmettegi sózlerdiń qatnası arqalı dúzilgen túrin dánekerli qospa gáp, al dánekersiz, intonaciya arqalı dúzilgen

¹ Абдурахмонов Ф. Қўшма гап синтаксиси. Тошкент, 1966, 66-бет.

² Ғуломов А., Аскарова М. Ҳазирги ўзбек адабий тили. Синтаксиси. Тошкент, 1987, 171-бет.

túrin dánekersiz qospa gáp dep úyrenildi. Usı eki túrdin hár qaysısının óz ishindegi ózgeshelik belgilerine qaray, jáne de kishi toparlar hám túrlerge bólinetuǵının kórsetedi. Dánekersiz qospa gáplerdi anıqlaw belgisi retinde onıń intonaciya, pauza hám qospa gáp quramındaǵı jay gáplerdin óz-ara mánilik qatnasları esapqa alınadı.

Dánekersiz qospa gáplerdin quramındaǵı jay gáplerdin sintaksislik baylanısıw usılları qospa gáptin basqa túrleriniń baylanısında júdá anıq emes. Intonaciyalıq jaqtan ǵana dánekersiz qospa gáp komponentlerin biriktiriwshi xızmetti atqaradı. Al olardıń mánilik qatnasları bir-birine baylanıslı bolǵan leksika-semantikalıq mazmun arqalı bildiriledi.

Dánekersiz qospa gáptin quramındaǵı jay gáplerdiń qurılısı keńeyip kelgende, olardıń arasındaǵı intonaciyalıq baylanıs anıq belgili bolıp turadı. Al, jay gáplerdiń quramı tarayıp, tek bayanlawısttan dúzilip kelgende, intonaciya onsha anıq bolmay keliwi de múmkin. Bul jaǵday, kóbinese awızeki sóylewge tán bolıp keledi: Murat zildey jarma qapının bir jaǵındaǵı temir uslaǵıshınan tartıp edi, qozǵalmadı. (A.Áliev). Aytım, tınlamadı. Bul dánekersiz qospa gáptin songısında intonaciya júdá hálisiz. Biraq, predikativlik belgige qatnaslı eki jay gáptin arasında intonaciya islenip, bólinip aytiladı.

Dánekersiz qospa gáplerdin dúziliw ushın tómendegi leksikalıq, morfologiyalıq hám intonaciyalıq qurallar qatnasadı:

1. Dánekersiz qospa gáptin quramındaǵı jay gápler leksikalıq qurallar arqalı baylanısadı. Bul baylanıstırıwshı qurallar dáslepki jay gápte qollanıladı da sońǵı jay gápte soǵan qatnaslı sóz yamasa sol sózdiń ózi tákirarlanıp keledi. Olar forması jaǵınan birgelki yamasa hár túrli formada keliwi múmkin:

a) dáslepki jay gáptegi baylanıstırıwshı sóz atlıq yamasa substantivlengen almasıqtan boladı da, sońǵı jay gápte soǵan qatnaslı almasıq yamasa atlıq sóz qollanıladı: Esinizde me, elime bilimli axun kerek dedińiz, sonı esapqa alıp sawatlı axundı elinizge baspúkil jiberdik. (T.Qayıpbergenov).

b) Bazda pútin qospa gáptin mazmunına ortaқ bolıp kelgen sóz túsirilip qaldırılıwı da múmkin. Bunday jaǵdayda da sol sózdin ornı jay gáplerdegi tartımlanıp kelgen sózler arqalı belgili bolıp turadı. Salısı quwramay ósti, zúraáti jaqsı boldı. (T.Nájimov).

v) Qospa gáptiń hár bir jay gápinde tákirarlanıp qollanıpta keledi: Sizler qatnaytuǵın jumıs bolmaydı, sizler jenbeytuǵın qıyınshılıq joq. (T.Nájimov).

2. Dánekersiz qospa gáptin jay gápleri morfologiyalıq qurallar arqalı baylanıladı.

a) Qospa gáptiń quramındaǵı jay gáplerdiń feyil bayanlawıshlarınıń bir bet, bir máhál formalarında keliwi atqaradı jasaladı: Shaqalar qıymıldamaydı, japıraqlar sıdırlamaydı. (J.Aymupzaev). Hár kimnin sharshaǵanı jekke ketken son bilindi, jollar ónbey qaldı (T.Qayıpbergenov).

b) Qospa gáptiń jay gápleriniń bayanlawıshlarınıń máhállik mánisi birgelkili bolıp keledi: Jerler kókledi, aǵashlar bórtik ashtı. (A.Begimov). Hár jer-hár jerden qızıl quyırqlı qırǵawıllar dúrlep ushadı, qulaqların gá jımıytıp, gá tikireytip qoyanlar qashadı. (T.Nájimov).

3. Dánekersiz qospa gáplerdin quramındaǵı jay gáplerdiń bir pútin qospa gápke birigiwi hám mánilik ózgeshelikke iye bolıwında intonaciya da tiykarǵı xızmetlerdi atqaradı. Qospa gáptin quramındaǵı jay gápler hár túrli dizbeklewshi intonaciya arqalı baylanııp kelgende, olar mánilik jaqtan óz-ara biri menen teń, birgelkili hám ten bolmaǵan birgelkisiz mánilerde baylanıladı. Mısalı: 1. Aspandı qara bult qapladı, qattı samal esip tur. 2. Báhar keldi, terekler bórtik shıǵarıp atır, jer ústi kók lipasqa dóne basladı (B.Bekniyazova). 3. Hár úydiń qasınan úrgen iytin sestı shıǵadı, onı da samaldın ızını esittirmeydi (Sh.Seytov).

Bul gápler dizbeklewshi intonaciya arqalı baylanııp, mánileri óz ara-ten baylanısta kelgen.

Dánekersiz qospa gáptin jay gápleri baǵındırıwshı (sebeb-nátiyje, túsindirmeli) intonaciýalar arqalı birigip, bir pútin qospa gápti dúzip kelgende, mánileri óz-ara ten bolmaǵan, birin-biri túsindiriwshi, anıqlawshı sıpatqa iye bolǵan birgelkisiz quramlı qospa gáplerdi dúzedi: 1.Kún jılıdı, tonlar jibise basladı (J.Seytnazarov). 2.Olar qorǵannan shıǵıwǵa erise almadı-dushpan óziniń qorǵanıw halqasın biriktirip qoyǵan edi. (S.Smırnov). 3. Anaw kúngi aktiv májilisinin qararı kóp keshikpey óz sheshimin taptı: plan qayta qaralıp, balıqshılar iske qayta bólindi. (Ó.Ayjanov).

Bul mısallarda 1-2-qospa gáplerdin jay gápleri mánilik jaqtan bir-biri menen sebeplik qatnastı bildiredi. 3-qospa gáptin jay gápleri óz ara birin-biri túsindiriwshilik sıpatqa iye bolıp, dáslepki ulıwmalıq mánidegi jay gáp sońǵı jay gápler arqalı túsindiriledi.

Demek, quramındaǵı jay gápleri dánekersiz hám dánekerlik xızmettegi sózlerdin qatnasısız leksika-semantikalıq mazmunı hám intonaciýalıq qurallar arqalı baylanısqa qospa gáp dánekersiz qospa gáp delinedi.

I BAP. DÁNEKERSIZ QOSPA GÁPLERDI BUMERANG , BALÍQ SÚYEGI, BLIC SORAW HÁM INTERVYU USÍLLARÍNDÁ OQÍTÍW

Dánekersiz qospa gáp sintaksistiń pútkilley jańa úyreniw obekti emes. Ol dástúriy úyreniw boyınsha túrkiy tillerinde qospa gáptiń úshinshi túri retinde bóliniwine deyin geypara mánilik jaqınlıq belgilerine qaray dizbekli hám baǵınıńlı qospa gáplerdiń dánekersiz túri retinde solarǵa birlestirilip úyrenilip keldi. Hátte, geypara túrkiy tillerinde, sonıń biri qaraqalpaq tilinde de ilimiy miynet hám sabaqlıqlarda házirge deyin usı baǵdarda úyrenilip kiyatır. Haqıyqatında, dánekersiz qospa gáplerdiń bir qatarınıń dúziliw mazmunı dizbeklewshi dánekerler arqalı dúzilgen qospa gáplerge, ekinshi toparı baǵındırıwshı dánekerli qospa gáplerge kútá jaqın, hátte birdey bolıp keledi. Mısalı: 1. Balalar barlıq nárseni tintip shıqtı, biraq jasırın xat tabılmadı (J. Shamuratov). 2. Ol joldaslarına bir nárselerdi aytıp baqırdı, joldasları oǵan qaramaydı (A. Orazov). 3. Hámmesine ózi jaqsı túsinedi, sol sebepli Gúlbiyke sır bermey tıńlap otır (T. Qayıpbergenov). 4. Ógiz jániwardıń ayaǵın bir nárseshawıp ketken, qan sorgalap tur (Q. Dosanov).

Bul keltirilgen qospa gáplerdiń birewleri dánekerli, ekinshi birewleri dánekersiz qollanılǵan. Olar dúzilislik jaqtan ayırmashılıqqa iye, al jay gápleri arasındaqı mánilik qatnaslarında ayırmashılıq joq. Olardıń dánekerli túrin dánekersiz, dánekersiz túrin dánekerli dúziliste qurǵanda da, stillik jaqtan azı-kem ózgeshelik bolǵan menen, mánilik jaqtan aytarlıq ózgeris bolmaydı. Eki jaǵdayda da olardıń jay gápleri arasındaqı mazmun saqlanadı.

Dánekersiz qospa gáplerdiń semantikalıq dúzilisi quramındaqı jay gáplerdiń mazmun, intonaciya, orın tártip, leksikalıq hám morfologiyalıq qurallardıń qatnası arqalı anıqlanadı. Bul baylanıstırıwshı qurallardıń mánilik ózgesheliklerine qaray

dánekersiz qospa gáptiń quramındaǵı jay gápler bir-birine ġarezsiz óz-ara teń, birgelkili mánide baylanıssa, geyparaları mánileri óz-ara teń bolmaǵan, birin-biri túsindiriwshi, teńsizlik sıpatqa iye bolıp keledi. Usı sıyaqlı ózgesheliklerine qaray, dánekersiz qospa gápler semantikalıq jaqtan dánekersiz mezhgilles, qarsılas, sebep-nátıyje hám túsindirmeli qospa gáp bolıp bólinedi.

Dánekersiz qospa gáp sintaksistiń pútkilley jańa úyreniw ob`ekti emes. Ol dástúriy úyreniw boyınsha túrkiy tillerinde qospa gáptiń úshinshi túri retinde bóliniwine deyin geypara mánilik jaqınlıq belgilerine qaray dizbekli hám baǵınıńqılı qospa gáplerdiń dánekersiz túri retinde solarǵa birlestirilip úyrenilip keldi. Hátte, geypara túrkiy tillerinde, sonıń biri qaraqalpaq tilinde de ilimiy miynet hám sabaqlıqlarda házirge deyin usı baǵdarda úyrenilip kiyatır. Haqıyqatında, dánekersiz qospa gáplerdiń bir qatarınıń dúziliw mazmunı dizbeklewshi dánekerler arqalı dúzilgen qospa gáplerge, ekinshi toparı baǵındırıwshi dánekerli qospa gáplerge kútá jaqın, hátte birdey bolıp keledi. Mısalı: 1. Balalar barlıq nárseni tintip shıqtı, biraq jasırın xat tabılmadı (J.Shamuratov). 2. Ol joldaslarına bir nárselerdi aytıp baqırdı, joldasları oǵan qaramaydı (A. Orazov). 3. Hámmesine ózi jaqsı túsinedi, sol sebepli Gúlbiyke sır bermey tıńlap otır (T.Qayıpbergenov). 4. Ógiz jániwardıń ayaǵın bir nárese shawıp ketken, qan sorǵalap tur (Q.Dosanov).

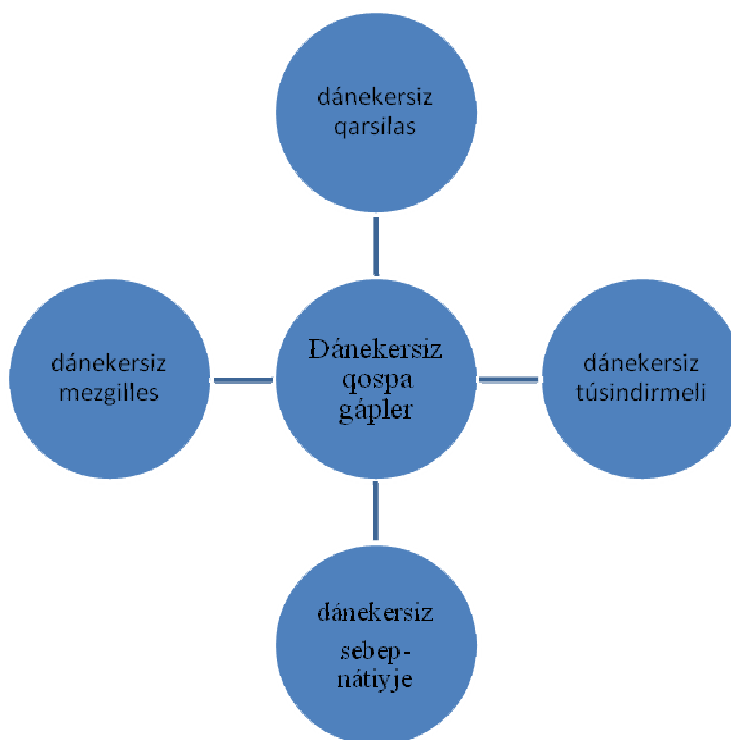
Bul keltirilgen qospa gáplerdiń birewleri dánekerli, ekinshi birewleri dánekersiz qollanılǵan. Olar dúzilislik (formallıq) jaqtan ayırmashılıqqa iye, al jay gápleri arasındaǵı mánilik qatnaslarında ayırmashılıq joq. Olardıń dánekerli túrin dánekersiz, dánekersiz túrin dánekerli dúziliste qurǵanda da, stillik jaqtan azı-kem ózgeshelik bolǵan menen, mánilik jaqtan aytarlıq ózgeris bolmaydı. Eki jaǵdayda da olardıń jay gápleri arasındaǵı mazmun saqlanadı.

Dánekersiz qospa gáplerdiń semantikalıq dúzilisi quramındaǵı jay gáplerdiń mazmun, intonaciya, orın tártip, leksikalıq hám morfologiyalıq qurallardıń qatnası

arqalı anıqlanadı. Bul baylanıstırıwshı qurallardıń mánilik ózgesheliklerine qaray dánekersiz qospa gáptiń quramındaǵı jay gápler bir-birine gárezsiz óz-ara teń, birgelkili mánide baylanıssa, geyparaları mánileri óz ara teń bolmaǵan, birin-biri túsindiriwshi, teńsizlik sıpatqa iye bolıp keledi.

Dánekersiz qospa gáptiń jay gápleri dánekersiz intonaciya arqalı baylanısaadı. Mısalı: Samal kúsheydi, átiraptaǵı hawadan shań aralas kúyiktiń iyisi keledi (Sh. Aytmatov). Usınnan keyin xatkerde tosattan bir ózgeris payda boldı: ol álle nársege quwanǵan tárizli edi. (Ó.Xojaniyazov).

Quramındaǵı jay gápleri dánekersiz, intonaciya arqalı baylanısqan qospa gápke dánekersiz qospa gáp delinedi Dánekersiz qospa gápler quramındaǵı jay gáplerdiń mánilik qatnaslarına qaray dánekersiz mezgilles, dánekersiz qarsılas, dánekersiz sebep-nátıyje, dánekersiz túsindirmeli qospa gáp bolıp 4 túрге bólinedi.

Dánekersiz mezgilles qospa gáp: quramındaǵı jay gápleriniń is-háreket, waqıyalarınń bir-birine ıńǵaylas, mezgilleslikti bildiretuǵın qospa gápke dánekersiz mezgilles qospa gáp delinedi Dánekersiz mezgilles qospa gáptiń is-háreket, waqıyalarınń isleniwi mánilik jaqtan bir waqıtlı hám izbe-izli qatnaslardı

bildiredi Mısalı: 1. Aspandı qalıń qara bult qapladı, qattı samal yesip tur. (B.Bekniyazova). 2. Samaldıń órindegi qara bult siyrekledi, onıń ornına aq bult kórindi Bunda 1-gáptegi is-háreket, waqıya mánilik jaqtan bir waqıtta islengen, 2-gáptegi is-háreket izbe-iz islengen waqıyanı bildiredi

Dánekersiz qarsılas qospa gáp: quramındağı jay gápleri mánilik jaqtan birine qarama-qarsı bolǵan qospa gápke dánekersiz qarsılas qospa gáp dep ataladı. Dánekersiz qarsılas qospa gáptiń quramındağı jay gáplerdiń arasındağı qarama-qarsı mániler tómendegishe bildiriledi:

1. Birinshi jay gápten ańlasılǵan mazmunǵa ekinshi jay gáptiń mazmunı qarama-qarsı keledi: Bunı kórgen Dármenbay juwırıp kele sala tastı qozǵaltpaqshı bolıp edi, Áwezov onıń aldın aldı.(T. Qayıbergenov).

2. Hárbir jay gápte antonim sózler qollanılıp qarama-qarsı máni ańlatıladı: 1.Bizler alǵa júrip kettik, olar keyin qayttı. (Sh. Seytov). 2. Dushpan kúldirip aytadı, dos jılatıp aytadı (Naqıl).

3. Jay gápleriniń bayanlawıshlarınıń biri bolımlı, ekinshisi bolımsız formada keliwi arqalı qarsılaslıq máni bildiriledi: 1. Amanlıq ári-beri tıńlap baǵıp edi, olardıń tiykarǵı maqsetke oralatuǵın túri bolmadı. 2. Bunı esitip qudaydan talay-talay tilek tilegenmen, heshqaysısı qabıl bolmadı. (T. Qayıbergenov).

Dánekersiz sebep-nátiyje qospa gáp: quramındağı jay gápleri biri ekinshisiniń sebep ya nátiyjesin bildiretuǵın qospa gáptiń túrine dánekersiz sebep-nátiyje qospa delinedi

Dánekersiz sebep-nátiyje qospa gáptiń quramındağı jay gáplerdiń orın tártibi mánilik qatnasına qaray eki túrli óz geshelikke iye boladı. Olardıń biri sebep-nátiyje, al ekinshisi nátiyje sebep mánilerinde keledi. Sebep-nátiyje qospa gáptiń sebep yamasa nátiyje bildiriwshi jay gápiniń qaysısınıń burın ya soń kelgenligi olardıń máni hám intonaciyalıq ózgeshelikleri arqalı anıqlanadı.

1. Sebep-nátiyje qospa gápte sebepti bildiriwshi jay gáp burın, nátiyje bildiriwshi jay gáp soń keledi. Bunday jaǵdayda eki jay gáptiń arası útir arqalı

bólinip jazıladı. Mısalı: Aq jawın sebelep jawdı da turdı, jer iylengen batpaqqa aylandı. (S. Arıslanov).

2. Nátiyje bildiriwshi jay gáp burın, sebep mánili jay gáp soń keledi. Bunday jaǵdayda jay gáplerdiń arası útir, qos noqat yamasa sızıqsha arqalı bólinip jazıladı. Mısalı: Kóp keshige beriwge bolmaydı, shayıq kelgen bolsa ján-jaqqa adam jiberip izletedi. (T. Qayıpbergenov). Olar qorǵannan dalaǵa shıǵıwǵa erise almadı dushpan óziniń qorǵanıw halqasın biriktirip qoyǵan edi. (S. Smirnov).

Dánekersiz túsindirmeli qospa gáp: quramındaǵı jay gápleriniń aldingısınıń mazmunı sońǵı jay gáp arqalı túsindiriletuǵın qospa gáptiń túrine dánekersiz túsindirmeli qospa gáp delinedi Dánekersiz túsindirmeli qospa gáptiń jay gápleriniń intonaciya arqalı baylanısıw mánisi eki túrli jol menen bildiriledi:

1. Dáslepki jay gáp uluwmalıq mánide boladı da, sońǵı jay gáp arqalı túsindiriledi Dáslepki jay gápten keyin qos noqat qoyıladı: Sóytip ılıǵıy basshı xızmettegi adamlar birte-birte awılǵa kelip atr: kim xojalıq basqarmasınıń baslıǵı, kimi mal fermanıń baslıǵı. (Ó. Xojaniyazov).

2. Dáslepki jay gápтеги tiykarǵı dıqqatqa alınǵan sóz sóńǵı jay gáp arqalı túsindiriledi Bunday jaǵdayda dáslepki jay gápтеги dıqqatqa alınǵan sózdiń ornına sońǵı jay gápте bul, ol, ol da bolsa almasıq sózleri qollanılıp, mánilik baylanıstırıwshılıq xızmet atqaradı: Birewdiń muńlı dawısı yesitildi . bul úy aldında sıyr sawıp otırǵan Gulzardiń dawısı edi. (X. Seytov).

3. Dáslepki jay gáptiń quramında sonday, sol, sonı, mına, mınaday, sonshama t.b. siltew almasıqları qollanılıwı arqalı da bildiriledi Mısalı: Men sonı aytayın: biz ózimizge belgili bolǵan nárseler menen sheklenbeymiz. (S. Saliev).

Ámeliy sabaqtıń texnologiyalıq kartası

Tema	Dánekersiz qospa gápler.
Oqıwshılardıń sani24	Waqtı 2 saat
Oqıw saatınıń forması	«Insert», B/B/B usılları

Jobası:	1. Dánekersiz dizbekli qospa gápler. 2. Dánekersiz qospa gáplerdiń ózgeshelikleri. 3. Dánekersiz qospa gáplerdiń turleri.
Oqıw saatınıń maqseti	Qospa gápler boyınsha tolıq túsinik beriw, olardıń dúziliw jolların úyretiw.
Oqıtıwshınıń wazıypaları: 1. Qospa gápler túsiniginiń negizin ashıp beriw; 2. Dánekersiz qospa gáplerdiń ózgesheliklerin túsindiriw.	Oqıw jumısınıń nátiyjeleri. Student tómendegilerdi biliwi kerek: -qospa gáplerdiń bir-birinen ayirmashılıgın; -dánekersiz qospa gáplerdiń ózgesheligi boyınsha túsinikke iye bolıw.
Oqıtıw metodları hám texnikası	insert, aqlıy hújim, b/b/b kestesi venn diagramması
Oqıtıw qurallari	Proektor, informaciyalıq támiyinlew, marker, skotch, qaǵaz betleri, doska, por.
Oqıtıw formaları	kollektivlik toparlarda islesiw
Oqıtıw shártleri	TOQ menen islewge, toparlar menen islesiwge beyimlesken auditoriya

INSERT KESTESI

<p>Insert texnikasın paydalanıw boyınsha qaǵıydalar:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Tekstti oqıp shıǵıń. 2. Alınǵan maǵlıwmatlardı sistemalastırıń (shetine qálem menen belgi qoyıń): <p>V ... haqqındaǵı bilimlerime sáykes keledi</p>

- ... haqqındaǵı bilimlerime qayshı keledi
 + jańa maǵlıwmat aldım
 ? túsisniksiz, anıqlawdı, tolıqtırwdı talap etiwshi materiall

...haqqındaǵı bilimlerime sáykes keledi			
...haqqındaǵı bilimlerime qayshı keledi			
...jańa maǵlıwmat aldım			
túsisniksiz, anıqlawdı, tolıqtırwdı talap etiwshimateriall			
...haqqındaǵı bilimlerime sáykes keledi	...haqqındaǵı bilimlerime qayshı keledi	jańa maǵlıwmat aldım	túsisniksiz, anıqlawdı, tolıqtırwdı talap etiwshi materiall

B/B/B (bilemen, biliwdi qáleymen, bildim) kestesı

№	Tematikaliq sorawlar	Bilemen	Biliwdi qáleymen	Bildim
1	Dánekersiz qospa gáp degenimiz ne?			
2	Dánekersiz qospa gáplerdiń qanday túrleri bar?			
3	Dánekersiz qospa gáp quramındaǵı jay gápler qanday grammatikalıq qurallar arqalı baylanıladı?			

Taza temanı túsindirip bolǵannan keyin temanı bekkemlew ushın oqıwshılardı kespe qaǵazlar tarqatamız, onda tekst beriledi, oqıwshı sol tekste berilgen mısallardı sintaksislik jaqtan tallaydı.

1-kespe qaǵaz

1. Men bunnan shama menen qırqıllar burın bolǵan bir waqıyanı aytıp bereyin: bul jerdi áyyem zamanlardan berli «Qaratóbe» dep ataytuǵın edi. (Sh. Rashidov). 2. Aq jawın sebelep jawdı da turdı, jer iylingen batpaqqa aylandı. (S. Arıslanov).

2-kespe qaǵaz

1. Bul sózge birazlar ashıwlandı, birazlar quwandı (S. Arıslanov). 2. Jetti shopannıń biri Jiyemurat edi ol kóleńkesinen qorqatuǵın, dıbırlap sóyleytuǵın, murnınıń ushı jetim bawırday salbırańqıraǵan adam edi (M. Dáribaev).

3-kespe qaǵaz

1. Kóz ushında buyra baslı torańǵıllardıń jap-jasıl japıraqlarınan da sút tamıp tura ma eken deyseń: aqshıl sarı bir tamasha ráńbáreńlik bar. (Sh. Seytov). 2. Dina da qurı qol kelmeydi, men de qurı qol barmayman (Sh. Seytov).

4-kespe qaǵaz

1. Adamda sonday bir ájayıp pursatlar bola beredi: kóz aldım sol yeles . suw perisinin yelesi (Sh. Seytov). 2. Bunı esitip qudaydan talay-talay tilek tilegenmen, heshqaysısı qabil bolmadı. (T. Qayıpbergenov).

5-kespe qaǵaz

1. Shapqıǵa jiberetuǵın eki atım da bar, qonaq-qopsıǵa soyatuǵın, qudayǵa shúkir, qoy-janlıq ta bar. (Sh. Seytov). 2. Polat jasawıldıń attan túspey turǵanı xabar etildi, úy iyesi asıǵıp úyden shıqtı. (T. Qayıpbergenov).

6-kespe qaǵaz

1. Topıraq tasıla berdi, jap qazıla berdi (Ó.Xojaniyazov). 2. Aspandı qalıń qara bult qapladı, qattı samal esip tur. (B. Bekniyazova).

7-kespe qaǵaz

1. Ógiz jániwardıń ayǵın bir nárese shawıp ketken, qan sorǵalap tur. (Q. Dosanov).
2. Batır qarındasınıń sózine inanıp ayaq-qolın baylap edi, qızdın bir shirengenine shıdamay arqan pıt-shıt boldı. (ertekten).

8-kespe qaǵaz

1. Oqıǵan ozar, oqımaǵan tozar (naqıl).
2. Bizler soraǵan kóp aqshanı beriw múmkinshiligi joq edi, basqa jerlerde de úlken-úlken qurılıslar islenip atırǵan edi (T. Najimov).

9-kespe qaǵaz

1. Aradan azıraq waqıt ottı, Gúlziyra menen Áwezmurat ishke kirip keldi (A.Begimov).
2. Sóytip onı uslaw ushın arnawlı adam jiberip edi, ol izlep-izlep tappay qaytıp keldi (Ó.Xojaniyazov).

10-kespe qaǵaz

1. Ol burın bay edi, balalarınıń biydáwletliginen baylıǵı qurıp qaldı. (ertekten).
2. Qıstın qáhárli kúnleri de ótti, jarqıraǵan jazdın ayı jáne keldi (J.Seytnazarov).

11-kespe qaǵaz

1. Jaqsılıq degen jolda tasırayıp jatatuǵın nárese emes, adam adamnan úyrenip, uǵıp alatuǵın bir sharapatlı qásiyet bul! (Sh. Aytmatov).
2. Dos sırtınnan maqtaydı, dushpan kózińshe maqtaydı (Naqıl).

12-kespe qaǵaz

1. Kemeler arnanın jaǵasına kelip toqtadı, bular da katerden tústi (Ó.Aytjanov).
2. Kókte, kóz ilmes bálentlikte poshsha torǵaylar juǵırlasadı, taw-taslardıń panasında keklikler sayraydı. (Á. Yaqupov).

13-kespe qaǵaz

1. Ol joldaslarına bir nárselerdi aytıp baqıradı, joldasları oǵan qaramaydı. (A.Orazov).
2. Aq jawın sebelep jawdı da turdı, jer iylingen batpaqqa aylandı. (S. Arıslanov).

14-kespe qaǵaz

1. Qápelimde awıldıń iytleri shabalanıp úrdi, úyler azan-qazan boldı. (K.Sultanov).
2. Kóp keshige beriwge bolmaydı, shayıq kelgen bolsa ján-jaqqa adam jiberip izletedi (T. Qayıpbergenov).

15-kespe qaǵaz

1. Altaw ala bolsa awızdaǵını aldırar, tórtew túwel bolsa tóbedegini túsire (naqıl).
2. Men sonı aytayın: biz ózimizge belgili bolǵan nárseler menen sheklenbeymiz. (S. Saliev).

16-kespe qaǵaz

1. Jaydı pollaw, áynek-qapıların salıw qoldaǵı jumıs eken: Medet onı tap zawıttan shıqqanday etti (Ǵ.Seytnazarov).
2. Hámmesiniń sharshaǵanı jekke ketken soń bilindi, jollar wónbey qaldı. (S.Ayniy).

17-kespe qaǵaz

1. Kún ayaz edi, qozılar shóptiń ústinde qalshıldap jatır. (T.Qayıpbergenov).
2. Sizlerdiń sanaızda eskilikten saqlanıp qalǵan bir náse bar ol da bolsa ata mákandı qıyǵıńız kelmeydi (Ó.Xojaniyazov).

18-kespe qaǵaz

1. Batır qarındasınıń sózine inanıp ayaq-qolın baylap edi, qızdıń bir shirengenine shıdamay arqan pıt-shıt boldı. (ertekten).
2. Qápelimde awıldıń iytleri shabalanıp úrdi, úyler azan-qazan boldı. (K. Sultanov).

19-kespe qaǵaz

1. Qıstıń qáhárli kúnleri de ótti, jarqıraǵan jazdıń ayı jáne keldi (J.Seytnazarov).
2. Sagan aytar tilegim, sóyler sózińdi bil.(T. Qayıpbergenov).

20-kespe qaǵaz

1. Sóytip onı uslaw ushın arnawlı adam jiberip edi, ol izlep-izlep tappay qayıp keldi.
2. Topıraq tasıla berdi, jap qazıla berdi (Ó.Xojaniyazov).

21-kespe qaǵaz

1. Gúljamalǵa sol kóldi kórip qayıtwǵa usınıs etip edim, ol birden kelisim bere qoydı. (Á.Áliev)
2. Polat jasawıldıń attan túspey turǵanı xabar etildi, úy iyesi asıǵıp úyden shıqtı. (T. Qayıpbergenov).

22-kespe qaǵaz

1. Kókke, kóz ilmes bálentlikte poshsha torǵaylar júǵırlasadı, taw-taslardıń panasında keklikler sayraydı. (Á.Yaqupov). 2. Aradan azıraq waqıt ótti, Gúlziyra menen Áwezmurat ishke kirip keldi (A.Begimov).

23-kespe qaǵaz

1. Gúz keldi, kók shópler sargılt túske yendi 2. Kemeler arnanıń jaǵasına kelip toqtadı, bular da katerden tústi (Ó. Aytjanov).

24-kespe qaǵaz

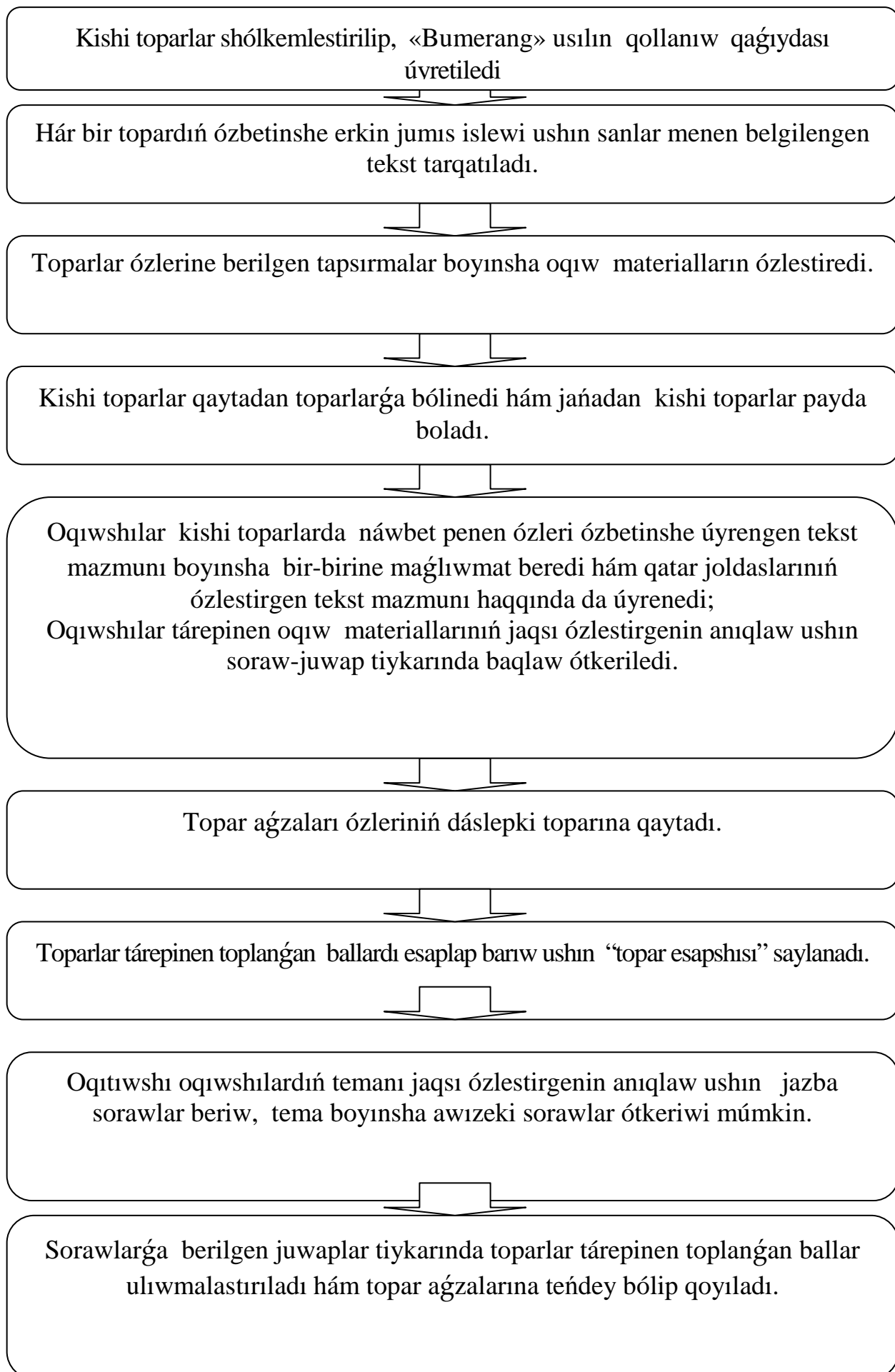
1. Kepterler dúr-dúr silkinip edi, úshewi de ay dese awzı, kún dese kózi bar periyzat boldı da qaldı. (ertekten). 2. Shapqıǵa jiberetuǵın eki atım da bar, qonaq-qopsıǵa soyatuǵın, qudayǵa shúkir, qoy-janlıq ta bar. (Sh. Seytov).

Usı sıyaqlı ózgesheliklerine qaray, biz pitkeriw qánigelik jumısımızda dánekersiz qospa gáplerdi mekteplerde oqıtıw boyınsha «Bumerang», «Balıqsúyegi», «Blicsoraw» hám «Intervyu» usıllarınázerińizge usınbaqshımız.

1.1. Dánekersiz qospa gáplerdi oqıtıwda bumerang usılın qollanıw

«Bumerang» usılı oqıwshılardı sabaq paytında, sabaqtan soń, klastan tısqarı waqıtları hár túrli ádebiyatlar, tekst ústinde jumıs islew, yadta uzaq waqıt saqlaw, sol arqalı sóylew, pikirlerin erkin bayanlaw, qısqa waqıt ishinde kóp bilimge iye bolıw, sonday-aq muǵallimniń barlıq oqıwshılardıń háreketin bir waqıttıń ózinde baqlaw hám bahalawǵa jaǵday jaratıp beriwge xızmet etedi. Metod oqıtıwshıǵa tarqatpa materiallardıń oqıwshılar tárepinen topar yaki ózbetinshe jeke jumıs islewinde únemli ózlestiriliwine, oqıw xanasında shólkemlestirilgen sáwbettiń úlken gúrrińlesiwge aynalıwı arqalı oqıwshılardıń xızmetin teńdey baqlawǵa imkaniyat beredi. Bul metodtı soraw-juwap, gúrrińlesiw túrindegi sabaqlarda jeke yaki kishi toparlarda, ayırım jaǵdaylarda úlken toparlarda qollanıw múmkin. Sonlıqtan «Bumerang» usılı basqa interaktiv metodlar sıyaqlı klassta, sabaq

paytında qollanıw múmkin. Usıdı qollanıw izbe-izligi tómendegishe ámele asırıladı:

Biz dánekersiz qospa gáplerdi oqıtıwda bumerang usılın qollanıw boyınsha sabaqtıń texnologiyalıq modelin tómenдеgi kóriniste usınıwdı maqul kórdik:

Waqt: 2 saat	Oqıwshılar sanı: 25
<i>Oqıw sabaǵınıń forması hám túri</i>	Tema boyınsha bilimlerdi keńeytiw hám bekkemlew
<i>Oqıw sabaǵınıń qurılısı</i>	<ol style="list-style-type: none"> 1. Shólkemlestiriw. 2. Qaraqalpaq tilindegi dánekersiz qospa gáplerdi haqqında maǵlıwmat beriw 3. Dánekersiz qospa gáplerdiń mezgilles, qarsılas, sebep-nátiyje hám túsindirmeli túrleriniń bir-birine ózgesheligin túsindiredi. 4. Dánekersiz qospa gáplerdiń bayanlawıshlarınıń grammatikalıq ańlatılıwın, sintaksislik xızmetin túsindiriw. 5. Dánekersiz qospa gáplerdi sintaksislik tallaw.
<i>Oqıw sabaǵınıń maqseti:</i> Dánekersiz qospa gápler haqqında ulıwma túsiniк hám kónlikpelerdi qalıplestiriw. Ótilgen temalardan soraw-juwap ótkeriw, temanı bekkemlew.	
<p>Oqıtıwshınıń wazıypaları:</p> <ul style="list-style-type: none"> ✚ Temaǵa baylanisli grammatikalıq qaǵıydalardı túsindiredi. ✚ Dánekersiz qospa gáplerdiń quramındaǵı sintaksislik baylanıs hám sintaksislik qatnastı tallaw ushın misallar keltiredi. ✚ Qospa gáplerdi tallaw kónlikpelerin rawajlandırıw 	<p>Oqıw procesiniń nátiyjeleri:</p> <p>Oqıwshı:</p> <ul style="list-style-type: none"> ✚ - Temaǵa baylanisli grammatikalıq qaǵıydalardı aytıpberedi ✚ Keltirilgen misallardı dápterine kóshirip jazıp aladı hám sintaksislik tallaw jumısın alıp baradı. ✚ Qospa gáplerdi sintaksislik tallaw ushın berilgen hár qanday tapsırmanı jazıp aladı hám orınlaydı.

maqsetinde tapsırmalar beredi.	
Oqıtıw metodu	Bumerang usılı.
Oqıtıw quralları:	Oqıw materialları.
Oqıw iskerligin forması	Kishi toparlarda islesiw, ózbetinshe islew
Oqıtıw sharayatı:	Oqıw xanası

Sabaqtıń texnologiyalıq kartası

Bólimleri Waqtı		
	Oqıtıwshı	Oqıwshı
1 bólim Kirisiw (3 minut)	1.1.Shólkemlestiriw islerin alıp baradı. Temanıń atın («Dánekersiz qospa gápler») taxtaǵa jazadı, «Bumerang» usılınıń ótkeriliw tártibi menen tanıstıradı. 1.2. Oqıwshılardı bahalaw kriteriyaları menen tanıstıradı. (1-qosımsha).	Tıńlaydı hám taza temanıń atın jazadı
2-bólim. Temanı tereńlestiriw (25 minut)	2.1. Taza temanı “Bumerang” usılında ótkeriw ushın topar oqıwshılarnı kishi toparlarǵa ajıratadı. 2.2. Sabaqtıń maqseti hám nátiyjelerin aytadı. 2.3. Kishi toparlarǵa dánekersiz qospa gáplerdiń túrleri boyınsha tekst tarqatadı. (2-qosımsha).	Tıńlaydı, úyrenedi, sorawlar beredi. Kishi toparlarǵa bólinedi. Tekst ústinde jumıs alıp baradı.
3-bólim Temanı bekkemlew (15 minut).	3.1.Birgelikte islew qaǵıydasın esletedi. Kishi toparlardı dánekersiz qospa gáptiń túrleri boyınsha ataydı hám hár bir kishi topardı tapsırma beredi. 3.2. Oqıwshılardıń orınlaǵan jumıslarına	Toparlarǵa bólinedi. Tıńlaydı, tapsırmanı úyrenedi. Tapsırmanı orınladı.

	itibar beredi hám duris juwaptı talqılaydı.	
4-bólim Juwmaqlaw (2minut)	4.1 Sabaqtı juwmaqlaydı, kishi toparlardıń jıynaǵan balların járiyalaydı hám topar aǵzalarına teńdey bólistirip bahalaydı, xoshametleydi. 4.2. Úy tapsırmasın beredi.	Bahaların esitedi. Úy tapsırmasın jazıp aladı.

1-qosımsha

Kúndelikli qadaǵalaw jumısın bahalaw kriteriyaları	
Bahalar	Oqıwshılar bilimin bahalaw mazmunı
“5” ayırıqsha	Oqıwshılar tekstti tolıqtırıp aytıp berse, sorawlarǵa anıq hám túsinikli juwap qaytarsa, tema boyınsha ózbetinshe mısallar keltirse qoyıladı.
“4” jaqsı	Oqıwshılar teksti tolıqtırıp aytıp berse, biraq ayırım kemshiliklerge jol qoysa, soraw-juwaplarǵa da kewildegidey juwap qaytarmas qoyıladı.
“3” qanaatlandırarlı	Oqıwshılar teksti tolıqtırmasa, ózbetinshe mısallar keltire almasa, soraw-juwaplarǵa tolıq juwap bermese qoyıladı.
“2” Qanaatlandırarsız	Oqıwshılar teksti aytıp bere almasa, berilgen soraw-juwaplarǵa anıq juwap bere almasa qoyıladı.

2-qosımsha

1-topar: Dánekersiz mezgilles qospa gáp

Qospa gáptiń quramındaǵı jay gáplerdiń is-háreket, waqıyalarınıń isleniwi mánilik jaqtan waqıtlıq mezgilleslikti bildiretuǵın túrleri mezgilleslik qatnastaǵı qospa gápti dúzedi. Olardıń is-háreket, waqıyalarınıń isleniwi bir waqıtlı hám izbe-izli bolıp keledi. Mısalı:

Erte kelgen gúzdi quwalap waqıtınan burın qıs baslandı, jer betine dizden qar jawdı. (A.Begimov)-bir waqıtlı mezgilles. 2 Samaldıńórindegi qara bult siyrekledi, onıń ornına aq bult kórindi (Ó.Xojaniyazov) - izbe-izli mezgilles.

2-topar: Dánekersiz qarsilas qospa gáp

Birgelkili quramlı qarsılaslıq qatnastağı dánekersiz qospa gápler kóbinese eki komponentli bolıp, qarsılas mánili biriktiriwshi intonaciya arqalı dúziledi. Olardıń quramındağı jay gáplerdiń is-háreket, waqıyaları mánilik jaqtan bir-biri menen qarama-qarsı mánide qollanıladı. Mısalı: Amanlıq ári-beri tıńlap bağıp edi, olardıń tiykarǵı maqsetke oralatuǵın túri bolmadı (T.Qayıpbergenov).

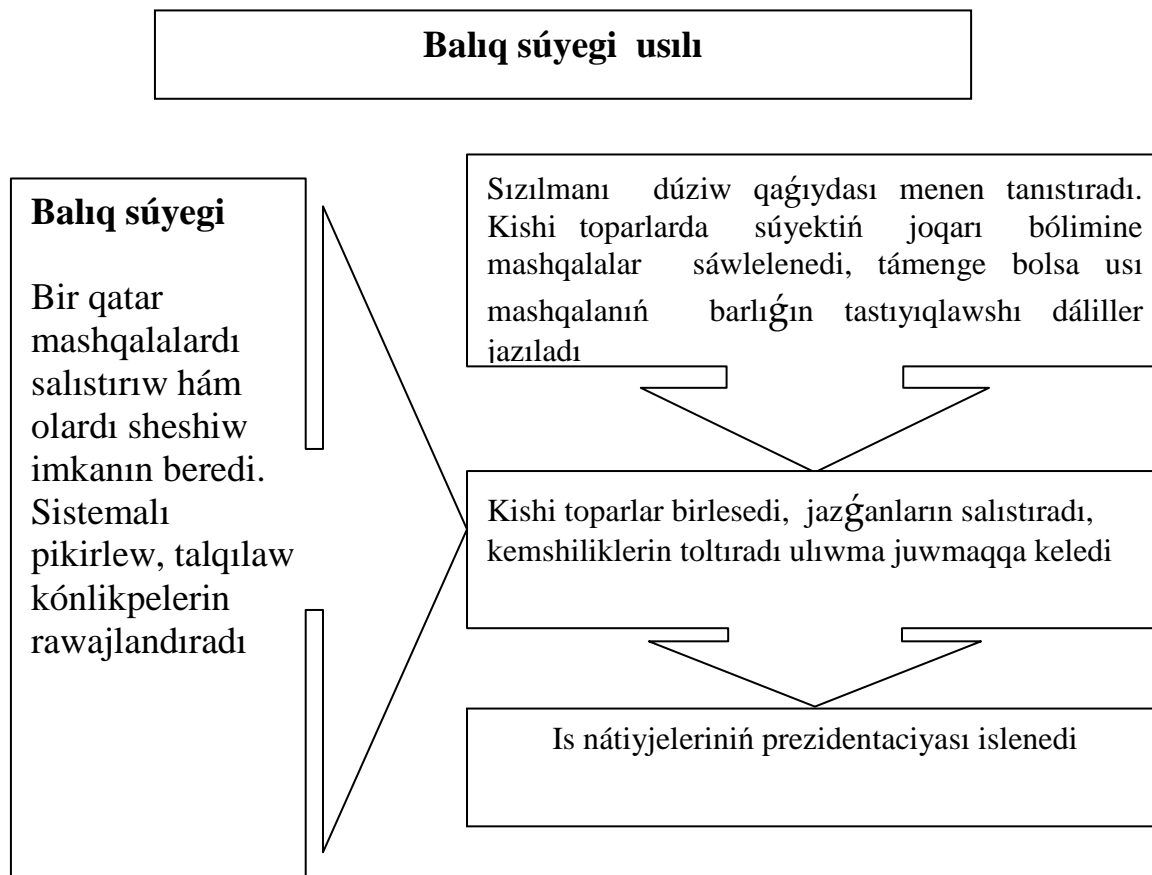
3-topar: Dánekersiz sebep-nátiyje qospa gáp

Birgelkisiz quramlı qospa gáptiń bul túriń is-háreket, waqıyaları óz-ara bir-biri menen sebep-nátiyje mánilerinde baylanıadı. Sebep-nátiyje qatnaslı qospa gáplerdi anıqlawda olardıń quramındağı jay gáplerdiń orın tártip arqalı bildiriletuǵın mánilik qatnasları hám intonaciyalıq ózgesheliklerine qaraladı. Mısalı: Keypi birden ózgerdi, yadına bunnan kóp jıllar burınǵı waqıya tústi (X.Seytov).

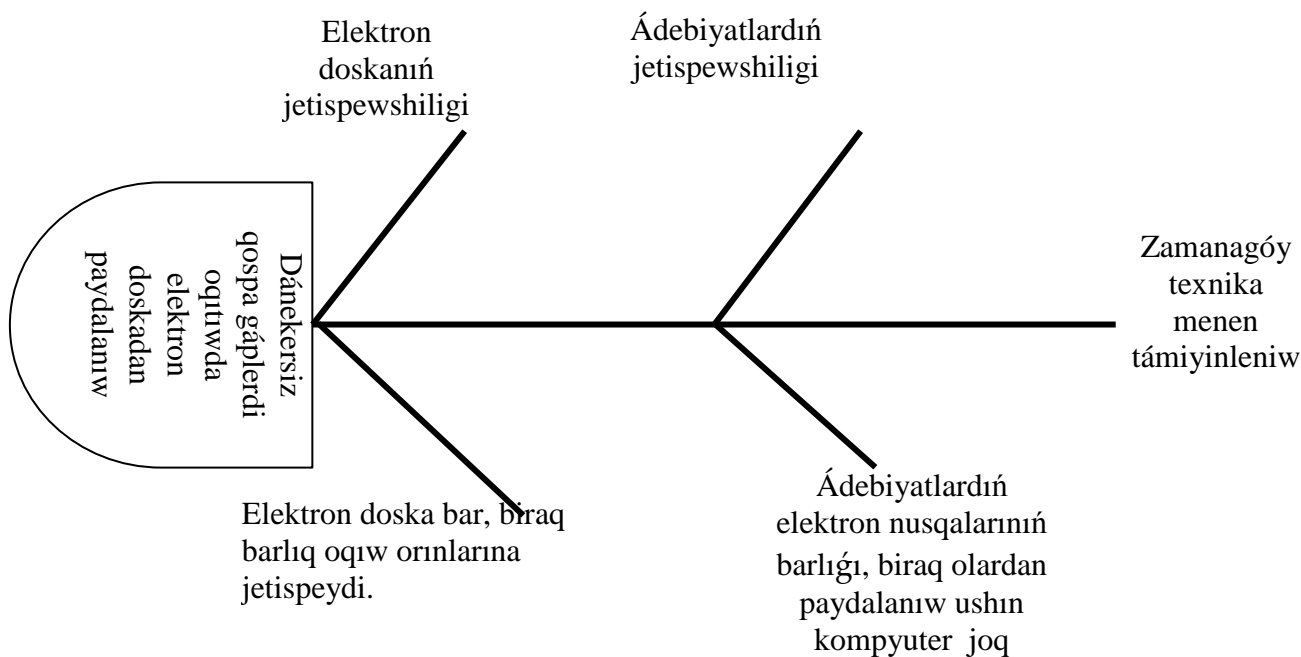
4- topar: Dánekersiz túsindirmeli qospa gáp

Túsindirmeli qatnaslı qospa gáplerdiń dáslepki jay gápiniń mazmunı sońǵı jay gáp arqalı túsindiriledi. Qospa gáptiń bul túriń jay gápleri, tiykarınan, intonaciya arqalı baylanıadı. Olardıń intonaciyası hár túrli bolıp keledi. Mısalı: Baltabaydıń jobası mınadan ibarat edi: Serjant Batırovtıń bólimi tuwra ortaǵa topılıp, dushpanıń dıqqatın awdarıwı kerek, sol waqta eki palangadan Petr menen Sergeydiń jawıngerleri taǵı da jaqın barıp sawash baslawı tiyis. (Q.Dosanov).

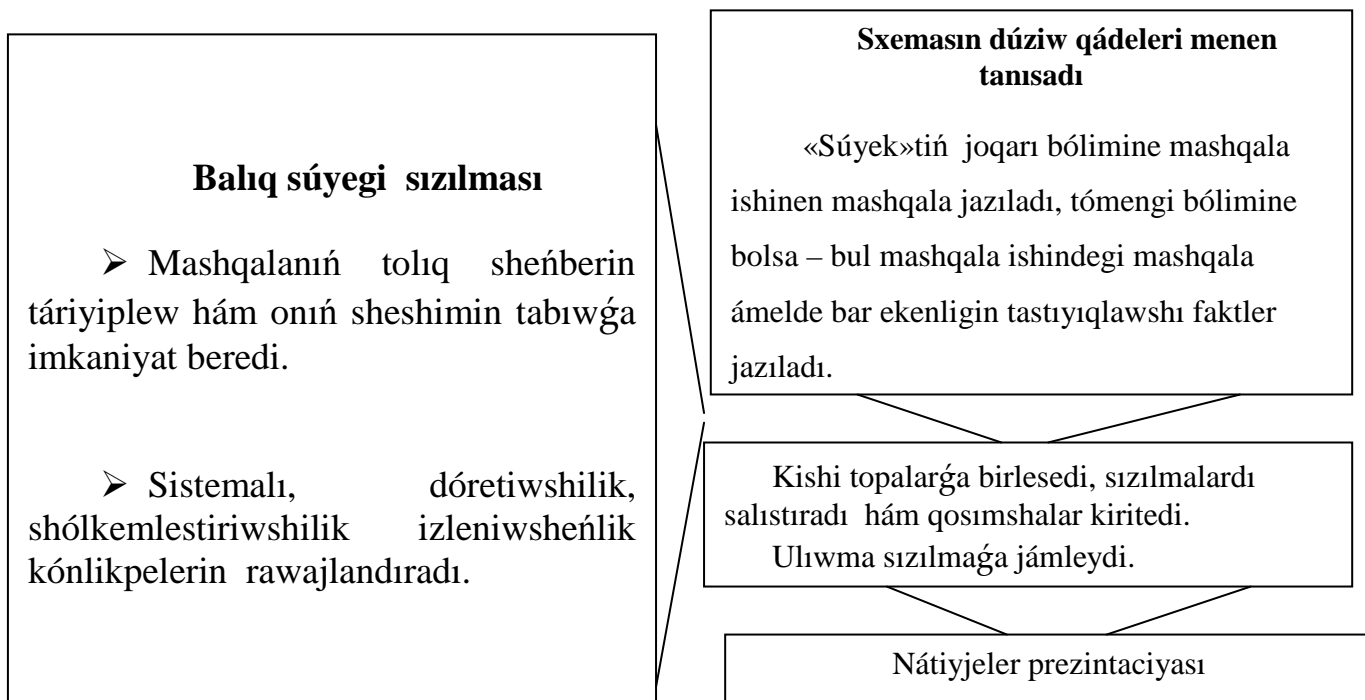
1.2. Dánekersiz qospa gáplerdi oqıtıwda balıq súyegi usılın qollanıw

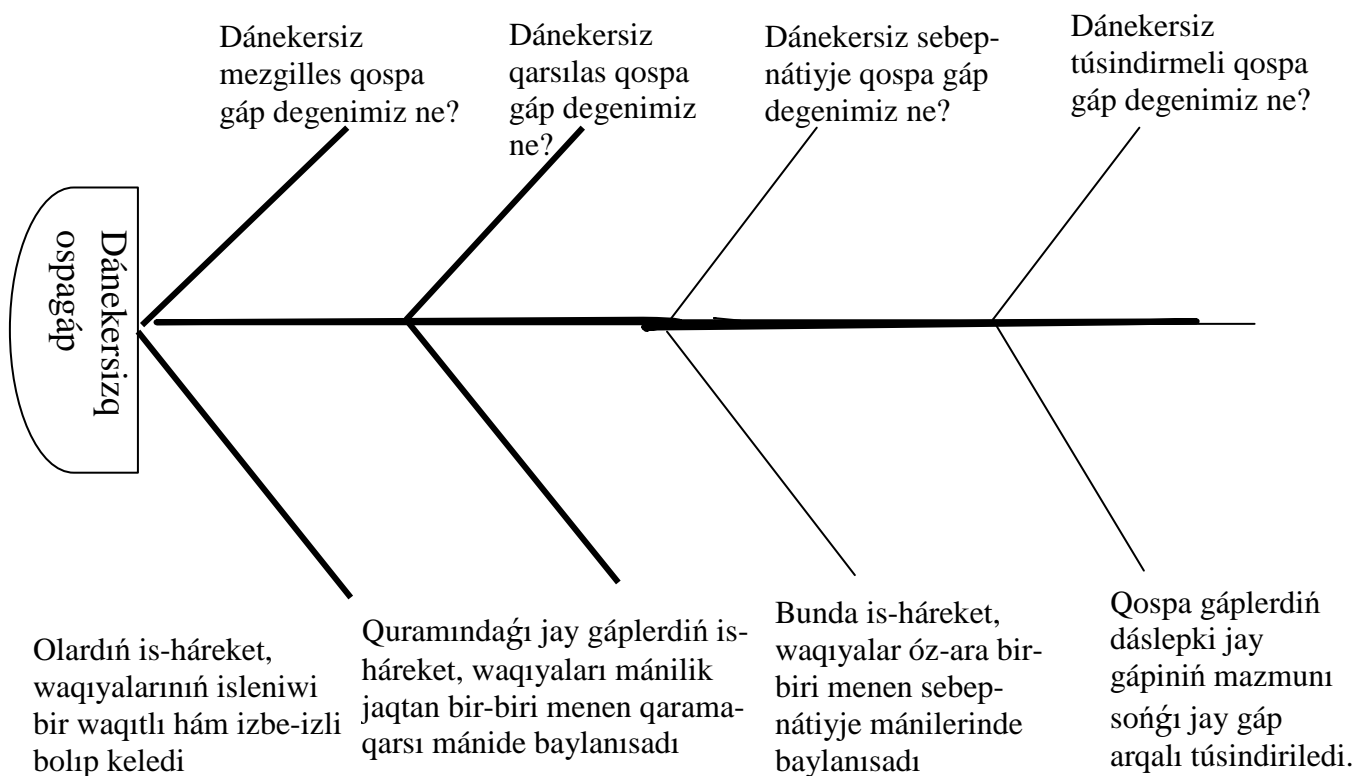
Máselen, balıq súyegi usılı tiykarında dánekersiz qospa gáplerdi oqıtıwda elektron doskadan paydalanıwdıń mashqalası tómendegishe kóriniske iye boladı

Dánekersiz qospa gáplerdi balıq súyegi usılı tiykarında oqıwshılardıǵa túsindiriw ushın taxtaǵa tómendegi sızılmanı sızamız hám sorawlar beremiz.

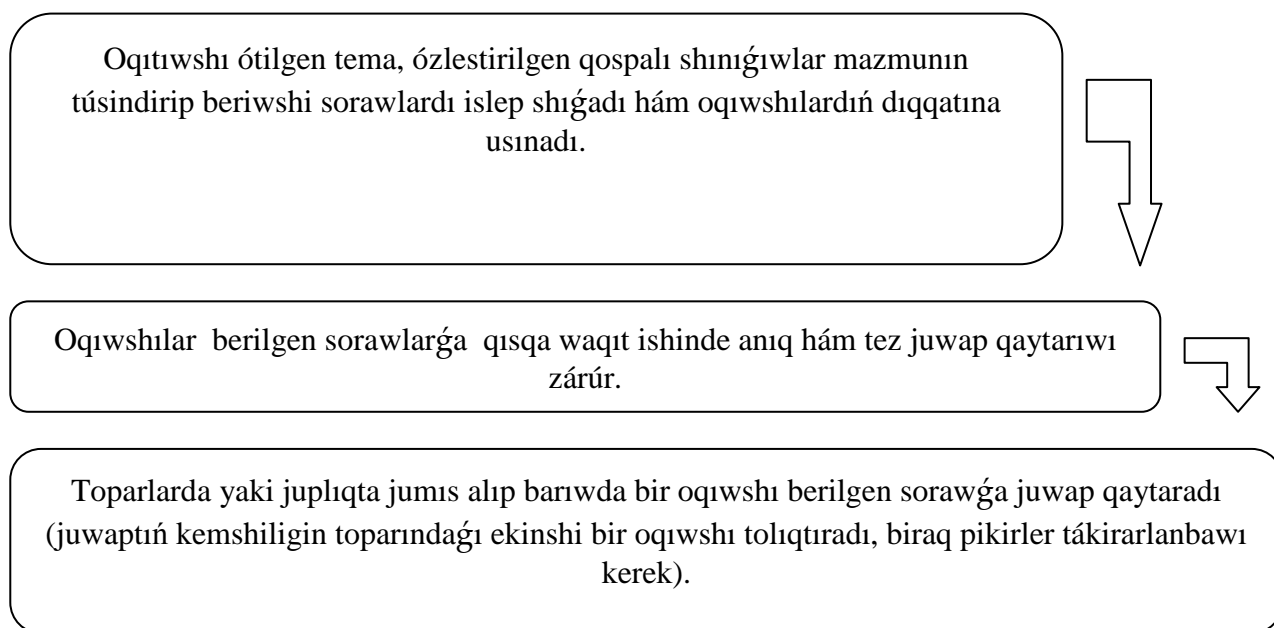
Balıq súyegi usılı tiykarında oqıwshılardıǵa dánekersiz qospa gáplerdi túsindiriw ushın taxtaǵa tómendegi sızılmanı sızamız hám sorawlar beremiz.

1.3. Dánekersiz qospa gáplerdi oqıtıwda blic-soraw usılın qollanıw

«Blic-soraw» (angilchan tilinde «blic» – tez, jıldam) usılı berilgen sorawlarǵa qısqa hám anıq juwap qaytarıwdı talap etetuǵın metod bolıp sanaladı³. Oqıw orınlarında «Blic-soraw» usılına sáykes keliwshi sorawlar, tiykarınan, oqıtıwshı tárepinen beriledi. Berilgen sorawlarǵa juwaplar kollektivte, toparlarda, juplıqta yaki jeke tárizde qaytarılıwı múmkin. Juwap qaytarıw forması shınıǵıwdıń túri, ótilip atırǵan temanıń qospalıǵı, oqıwshılardıń ózlestiriw jaǵdaylarına baylanıslı belgilenedi.

Sabaq waqtında blic-soraw usılın qollanıw izbe-izligi tómendegishe ótkeriledi:

«Blic-soraw» usılınqollanıwda temaǵa sáykes tiykarǵı ideyanıń mazmunın bildiriw ushın oqıwshılardı tayanısh túsiniqlerden paydalanıwına, awızeki, jazba, keste yaki diagrammalardı qollanıwına ruqsat etiledi.

«Blic-soraw» usılı tiykarında dánekersizqospagáplerdioqıtıw ushın muǵallım oqıwshılardı taza temanı túsindirip bolǵannan keyin tómendegishe sorawlar

³Latipov B., Abdullaev X.A. Mashǵulotlarda faol tálim usullaridan foydalanish. Metodik qo`llanma. Fargona, 2002, 86-bet.

usınadı, bul usıldı, tiykarınan, taza temanı bekkemlew ushın yamasa ótilgen temanı tákirarlaw ushın berilgeni maqul, sebebi oqıwshılar “Blic-soraw” arqalı berilgen sorawlarǵa tez hám shaqqan juwap qaytarıwı kerek.

Dánekersiz qospa gáplerdiń túrlerin, onıń qaǵıydasın, qospa gáptiń quramındaǵı jay gáplerdiń baylanısıw xızmetindegi grammatikalıq qurallardıń túrlerin aytıp bolǵannan keyin oqıtıwshı tómendegishe blic-soraw usılın ótedi:

BLIC – SORAW

1. Dánekersiz mezgilles qospa gáp degenimiz ne?
2. Dánekersiz qarsılas qospa gáp degenimiz ne?
3. Dánekersiz sebep-nátiyje qospa gáp degenimiz ne?
4. Dánekersiz túsendirmeli qospa gáp degenimiz ne?

Juwaplar tezlikte jıynaladı.
(bunda juwaplar keyinine deyin qabil etilmeydi, tez-tez basqa da oqıwshılardan soraladı)

Juwaplar ulıwmalastıradı hám durıs juwaptı oqıtıwsh járyalaydı

1.4. Dánekersiz qospa gáplerdi oqıtıwda intervyu usılın qollanıw

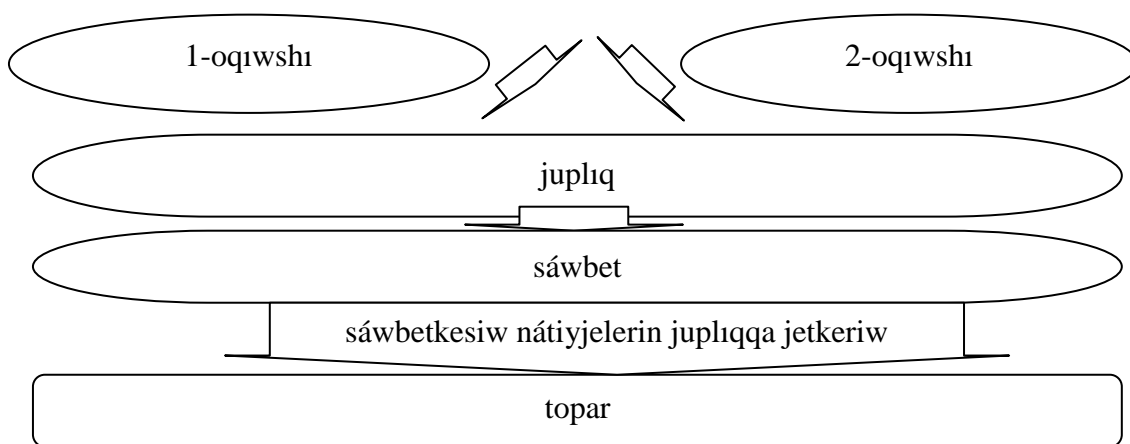
Intervyuusılı bir-biri menen tanıs bolmaǵan oqıwshılar arasında óz-ara qarım-qatnastı payda etiw, olardıń bir-biri menen jaqınnan tanısıwı ushın zárúr jaǵdaylardı jaratıw maqsetinde qollanıladı.

Intervyu usılın qollanıwda bir-birin jaqsı tanımaǵan biytanıs juplıqlar dúzilip, oqıwshılardıń tanısıp alıwı ushın 2-3 minut waqıt beriledi. Sońınan juplıqtaǵı hár bir oqıwshı toparǵa óz sherigi haqqında qızıqlı bir waqıya, maǵlıwmat aytıp beredi. Bul jaǵdayda klastaǵı hár bir oqıwshınıń biytanıs oqıwshı menen tanısıwı názerde tutıladı.

«Intervyu» usılı oqıwshılarda ózine isenim, adamlar menen tez qarım-qatnasqa túsiw, olar menen aralasıp sóylep, óz pikirlerin bildiriw sıyaqlı qábiletlerdi rawajlandıradı. Biraq, bul usıldı 25 oqıwshıdan artıq bolǵan klaslarda qollanıw onsha durıslıqqa kele bermeydi, sebebi oqıwshılar arasında shawqım bolıp ketiwi múmkin.

«Intervyu» usılınan balalar demalıw orınlarında, lagerlerde, mekteplerde, joqarı oqıw orınlarında, talabalardan ibarat jańadan shólkemlestirilgen toparlarda qollanıw unamlı nátiyjesin beredi.

Intervyu usılın tómendegishe sxema tiykarında qollanamız:

Dánekersiz qospa gáplerdi intervyyusılında ótiw ushın klassta reńli qaǵazlar yaki figuralı kespe qaǵazlar (oyınshıqlar) usınıw arqalı juplıq dúzip alamız. Olar juplıq tiykarında oqıwshılar tárepinen tema boyınsha úyrenilgen bilimlerin bayanlaw ushın háreket etedi. Dúzilgen juplıqtaǵı oqıwshılardıń biri “Jurnalist”, al ekinshisi “Tanımalı shaxs” bolıwı shárt. Hár bir juplıqtaǵı oqıwshılar temanı jaqsı ózlestirgen bolıwı lazım. “Jurnalist” ótiletuǵın tema boyınsha sorawlar toplamın aldın ala dúzgen bolıwı kerek. Máselen,

1. Dizbekli qospa gáp degenimiz ne?
2. Dizbekli qospa gáplerdiń qanday túrleri bar?
3. Dizbekli qospa gáp quramındaǵı jay gápler qanday grammatikalıq qurallar arqalı baylanısadı?

4. Dánekersiz dizbekli qospa gáp degenimiz ne?
5. Dánekersiz mezhilles qospa gáp degenimiz ne?
6. Dánekersiz qarsilas qospa gáp degenimiz ne?
7. Dánekersiz sebep-nátijje qospa gáp degenimiz ne?
8. Dánekersiz túsindirmeli qospa gáp degenimiz ne?

Bul sorawlarǵa juwap beriw ushın “Tanımalı shaxs” (juplıqtaǵı ekinshi aǵza) sorawlarǵa juwap beriwı kerek. Sorawlar hám oǵan beriletuǵın juwaplar jazba túrde qısqasha ham anıq bolsa maqsetke muwapıq boladı, sebebi belgilengen waqıt tamamlanaman degenşe hár bir “Jurnalist” topar aǵzalarına ózi tayarlaǵan sorawlar, sonday-aq “Tanımalı shaxs” tın sorawlarǵa bergen juwapları menen topar aǵzaların tanıstırıp ótiwi kerek. Barlıq “Jurnalist”lerdiń sóylegenlerin tuńlap bolǵannan keyin topar aǵzaları oqıtıwshınıń bassılıǵında sorawlar toplamın hám sorawlarǵa berilgen eń anıq hám túsiniikli juwaptı anıqlap, oqıwshılardı bahalaydı. Topardıń pikirlerin inabatqa alǵan halda muǵallım utqan juplıqtı tanıstradı. “Intervyu” usılın joqarı oqıw orınlarında, orta arnawlı bilimlendiriw oraylarında, mekteplerde seminar sabaqların, yaki ilimiy dógereklerde, klass saatlarında qollanıw arqalı jaqsı nátiyjelerge erisiw múmkin.

II BAP. DÁNEKERSIZ QOSPA GÁPTIŃ IRKILIS BELGILERIN OQÍTÍW

2.1. Dánekersiz qospa gáplerde qollanlatuǵın irkilis belgileri

Irkilis belgileri jazıw arqalı berilgen pikirlerdi anıq, túsinikli etip bildiriwde, gáptiń dúzilisi hám mánilik qatnasların anıqlawda tiykarǵı xızmetlerdiń birin atqaradı. Sonlıqtan irkilis belgileriniń qoyılıwı gáptiń dúzilisi, máni hám intonaciyalıq ózgesheliklerine qaray hár túrli funkcionallıq xızmetlerge iye boladı. Máselen, bir kommunikativlik birlik dep qaralatuǵın kóp komponentli predikativlik konstrukciyalardıń arasında da intonaciyalıq ózgesheliklerge baylanıslı hár túrli irkilis belgileri qoyılıwı múmkin. Mısalı: 1. Elimizdiń ekonomikalıq potencialı ádewir kóbeydi, xalıqtıń turmıs dárejesi úzliksiz artıp baratır. 2. Ármanlardı haqıyqatlıqqa aylandıra otırıp, elimizdiń miynetkesh adamları suwsız shólistanlarǵa suw jetkerip atır, jańa fabrika menen zavodlar, shaxtalar, elektrostanciyalar dúzip atır, atızlardıń zúraátin arttırıwǵa erisip atır - mámleketimizdiń bunnan bulay da gúllep jasawı ushın hámme nárseni islep atır (gazetadan).

Bul gáplerde irkilis belgileriniń qoyılıwı hár túrli. Birinshi gáptiń aqırında tamamlanǵan gáplik intonaciyaǵa qatnaslı noqat qoyılǵan bolsa, gáp ishinde tamamlanbaǵan intonaciyaǵa qatnaslı útir belgisi qoyılǵan. Bundaǵı noqat gáptiń bir pútin tuyanaqlı mánige iye bolǵanın, tamamlanǵan bildiredi. Al útir tamamlanbaǵan intonaciya islengen eki jay gáptiń arasına qoyılıp, dáslepki jay gáptiń tamamlanbaǵanın, onıń dawamınıń bar ekenin bildiredi hám eki jay gáptiń arasın bólip kórsetedi. Ekinshi kóp komponentli qospa gápte útir hám sızıqsha belgileri qoyılıp kelgen. Bul irkilis belgileriniń qoyılıwı funkciyası hár túrli. Usı gápte gáp ishinde bes orında útir belgisi qoyılǵan menen, olardıń qollanıwı xızmetleri birdey emes. Bunıńútir arqalı bólingen eń dáslepki bólegi ayırımławshı intonaciyaǵa iye bolıp, baslawıshtıń qosımsha, ekinshi dárejeli is-háreketin

bildiredi hám mánisi jaǵınan yarım predikativlik sıpatqa iye bolıp, ayırım-langan pısıqlawısh xızmetin atqaradı. Al sızıqshaǵa deyingi útirler arqalı bólingen komponentler sanaw intonaciyasına iye bolıp, olardıń baslawıshı tiykarǵı isháreketin bildirip kelgen qatarlar birgelkili bayanlawısh, al bayanlawıshqa qatnaslı ayılǵan sózler birgelkili tolıqlawısh xızmetin atqaradı. Bundaǵı sızıqsha arqalı bólingen komponent ulıwmalastırwshı sózli birgelkili aǵzanıń intonaciyasına usap, juwmaqlastırwshı ulıwmalastırwshı máni bildiredi. Demek, irkilis belgileriniń qoyılıwı gáptiń strukturasına, ondaǵı bildiriletuǵın mánige hám intonaciyalıq ózgesheliklerge qatnaslı bolıp keledi.

Gáp qurılısında irkilis belgileri ulıwma funkciyası jaǵınan jay gáplerdegi birgelkili aǵzalı, ayırım-langan aǵzalı, qaratpa aǵzalı, kiris hám kirispe gápli konstrukciyalarda, qospa gáptiń baǵınıńqılı hám dánekersiz qospa gáp túrlerinde keń qollanıladı.

Dánekersiz qospa gáp penen dizbekli qospa gáplerdiń eki komponentli hám kóp komponentli strukturada keliwi intnaciya hám dánekerlerge baylanıslı bolıp keledi. Eger dánekersiz qospa gáp penen dizbekli qospa gápler eki komponentli bolıp, olardıń biri (dánekersiz túri) biriktiriwshı pauza hám qarsılas intonaciya, al ekinshisi (dánekerli túri) biriktiriwshı hám qarsılas dánekerleri arqalı baylanısp kelgende, olardıń jay gápleri arasındaǵı mánilik qatnaslar bir-birine kútá jaqın, hátte bir mánige teń bolıp keledi. Bul jaǵınan bulardıń arasında óz-ara jaqınlıq bar, biraq dúzilisi jaǵınan olar bir birinen ayrılıp turadı.

Dánekersiz qospa gáplerde tómendegi irkilis belgileri qollanıladı: **útir, noqatlı útir, qosnoqat, sızıqsha**. Bul gáp ishinde qollanılatuǵın bóliwshı irkilis belgileriniń xızmetin atqaradı.

1) **Útir**. Bul irkilis belgisi dánekersiz qospa gáplerdiń quramındaǵı biriktiriwshı, sanaw intonaciyası, qarsı qoyıw hám sebep intonaciyaları arqalı baylanısqa jay gáplerdiń arasına qoyıladı: Muzqalası buzıldı, muzqalası qızılısuw

bastı (J.Aymurzaev). Tek eles shıǵar dep ketip baratır edim, dawıs jáne esitildi (T.Qayıpbergenov). Báhár keldi, terekler bórtik shıǵarıp atır, jer ústi kók lipasqa dóne basladı (Ó.Xojaniyazov). Ol birnárselerdi aytqısı kelip edi, men aytqızbadım (Sh.Seytov). Ol jaqta turıp gózzal qızdıń shaqqan háreketine kóz salıw qıyın eken, bultlar kórsetpeydi (Ó.Xojaniyazov).

2) Noqathl útir.a) dánekersiz qospa gáptiń quramındaǵı jay gáplerdiń mánileri birgelki bolmay, hár túrli bolıp baylanıssa, birinshi jay gápten keyin noqathl útir qoyıladı: Adamlarımızdıń keypi jaqsı, biziń watanımız belgilengen maqsetke qaray bekkem isenimli adım menen baratır. Qápelimde, uzaqtan quslardıń qattı sayraǵan dawısı esitildi: bizlerden, kósheden ótiwshilerdiń tóbesinen biyigirekte aqlanǵan tas diywalǵa ildiriwli qápesti kórdik.

b) Eger de hár túrli mánilik baylanısta kelgen dánekersiz qospa gáp kóp komponentli bolıp kelse, dáslepki jay gápten keyin noqathl útir, sońǵı jay gáplerdiń arasına útir qoyıladı: Bir kúni Sonabay quyırǵı arshın keletuǵın qoraz qırǵawıldı ushardan attı, oǵı qáte tiyip sarqıp ketti de, jısqıshınıń qasına tústi (Ó.Ayjanov). Ol óziniń keyingi háreketlerin esine túsirdi; Álimjan saldamlı túrde ornınan turdı da, ol ap-anıq etip sóylep, Ayqızdıń usınısın dawısqa qoydı. Qız tawdan kiyatırıp ta etigin sıpırdı; ol júzlerin sıpırdı, qaltasınanan aynasın alıp ózine qaradı (Sh.Rashidov).

3) Qosnoqat. Dánekersiz qospa gáptiń quramındaǵı jay gáplerdiń arasına qosnoqat tómenдеgi jaǵdaylarda qoyıladı:

a) dánekersiz dizbekli qospa gáptiń dáslepki jay gápi ulıwmalıq mánide kelip, sońǵı jay gáp onıń túsindiriwshi aǵzası bolıp kelgende, sońǵı jay gápten aldın qosnoqat qoyıladı. Bunday jaǵdayda ulıwmalıq mánili dáslepki gáptiń quramında abstrakt mánili almasıq sóz qollanıladı: Búgin ákesiniń aldına juwırısıp moynınan qushaqladı da sol ádetin qıldı (T.Qayıpbergenov). Ótebaydıń qáteligi mınaday edi: onıń oyınsha suw bar jerdiń bárinde balıq bar. (Ó.Ayjanov);

b) dánekersiz túsindirmeli qospa gáptiń túsindiriwshi gápi kóp jay gápli yamasa birgelkili aǵzalı bolıp kelgende, dáslepki túsindiriliwshi gápten keyin qosnoqat qoyıladı: Tuyaqları astındaǵı qattı jerdiń amanat ekenin sezgen attıń solǵın muńlı qıyalında ótmishtegi bir emeski kórinisler jańladı: jazdıń sol bir uzaq kúnlerindeki shıq túsken shireli kók maysa shóplerdiń tań qalarlıq ájayıp kelbeti, anaw tóbeden mınaw tóbege sharıqlaǵan quyash, bári-bári kóz aldına eleslep kele beredi (Sh.Aytmatov);

d) dánekersiz sebep-nátiyje qospa gáptiń nátiyje bildiriwshi jay gápi burın kelgende, sol gápten keyin qosnoqat qoyıladı: Aydananıń quwanışınıń shegi bolǵan joq: ǵawashalar jasıl kvadrat bolıp qoldan dizgen marjanday qatarlastı (Ó.Xojaniyazov).

4) Sızıqsha. Dánekersiz qospa gáplerdiń arası sızıqsha arqalı bólinip jazıladı. Sızıqsha arqalı bólinetuǵın dánekersiz qospa gáplerdiń dúzilisi, tiykarınan, eki qatarlı bolıp keledi. Sızıqsha tómendegi jaǵdaylarda qoyıladı:

a) dánekersiz qospa gáptiń dáslepki jay gápińiń mazmunı sońǵı jay gáp arqalı túsindirilip kelgende eki jay gáptiń arası sızıqsha arqalı bólinip jazıladı. Bunday jaǵdayda dáslepki jay gáptegi tiykarǵı dıqqatqa alınǵan sózdiń ornına ekinshi jay gápte, kóbinese *bul, ol* almasıqları qollanıladı: Birewdiń muńlı dawısı esitildi – bul úy aldında sıyr sawıp otırǵan Gulzardiń dawısı edi (X.Seytov).

b) dánekersiz qospa gáptiń dáslepki jay gápi anıq bolmay, ulıwmalıq mánide ayılǵan jaǵdayda, sońǵı gáp arqalı anıqlanadı da, dáslepki jay gápten keyin sızıqsha arqalı bólinip jazıladı: Júrer jolımız onsha alıs emes-ol stanciyaga shekem 60 kilometrdey-aq edi (Sh.Aytmatov).

v) qarsılaslıq hám sebep intonaciyaları arqalı baylanısıp kelgen dánekersiz qospa gáptiń jay gápleriniń arası sızıqsha arqalı búlinip jazıladı. Bunday jaǵdayda dáslepki jay gáptiń sońında intonaciya biraz kóterińki hám sozıńqı ayıladı: Ol ot

jaqqıshlıq yamasa sipsekeshlik orın izlep hár kimgе bardı - nátiyje shıqpadı (T.Qayıpbergenov).

g) dánekersiz qospa gáptiń jay gápleri mánileri birgelki, ıńǵaylas bolıp kelgende eki jay gáp sızıqsha arqalı bólinip jazıladı⁴. Bul jaǵdayda dánekersiz qospa gáptiń dúzilisi eki qatarlı bolıp, intonaciya sozıńqı aytıladı⁵: Bizler baslaymız–áwladlarımız pitkeredi (gazetadan). Bárimiz jabılıp islep taslaymız-qosımsha haqı tóleydi. (Sh.Aytmaov).

2.2. Dánekersiz qospa gáplerde qoyılatuǵın irkilis belgilerin oqıtıw

Dánekersiz qospa gáplerdiń eki sınarlı hám kóp sınarlı qurılısta keliwi intnaciyaǵa baylanıslı bolıp keledi. Eger dánekersiz qospa gáp eki sınarlı bolıp, olardıń biri biriktiriwshi pauza hám qarsılas intonaciya arqalı baylanısp kelgende, olardıń jay gápleri arasındaqı mánilik qatnaslar bir-birine kútá jaqın, hátte bir mánige teń bolıp keledi. Bul jaǵınan bulardıń arasında óz-ara jaqınlıq bar, biraq dúzilisi jaǵınan olar biri birinen ayrılıp turadı.

Dánekersiz qospa gáplerdi útir, noqatlı útir, qosnoqat, sızıqsha sıyaqlı gáp ishinde qollanılatuǵın irkilis belgileri baylanıstırıp keledi.

Dánekersiz qospa gápler mektep sabaqlıǵınıń 9-klasında tema boyınsha §25. Dánekersiz qospa gáptiń irkilis belgileri degen paragrafta úyreniledi. Kitaptıń 68-betinen baslap 75-betine shekemgi kólemde 112-shınıǵıwdan 122-shınıǵıwǵa shekem orınlaw ushın shınıǵıwlar berilgen.

Bul shınıǵıwlardı orınlaw ushın biz klaster usılın tańlaǵanbız, sońınan shınıǵıw-tapsırmalardı slaydlar járdeminde úyretip baramız.

⁴ Dawletov M., Seydullaeva D. Házirgi qaraqalpaq tilinde qospa gápler. Nókis., «Qaraqalpaqstan» 2010. 68-bet.

⁵ www.skopus.com. Вендина Т.И. *Введение в языкознание*. М., Высшая школа, 2001.

Dánekersiz qospa gáplerde qollanlatuǵn irkilis belgilerin oqıwshılardıǵa úyretiw ushın sabaqtıń texnologiyalıq modeli hám sabaqtıń texnologiyalıq kartasınıń dúziwdi tómendegishe kóriniste usınamız.

TEMA:	Dánekersiz qospa gáplerde qollanlatuǵn irkilis belgileri
--------------	---

Sabaqtıń texnologiyalıq modeli

Waqt: 2 saat	Oqıwshılar sanı: 30
<i>Oqıw sabaǵınıń forması hám túri</i>	Tema boyınsha bilimlerdi keńeytiw hám bekkemlew
<i>Oqıw sabaǵınıń jobası</i>	<ol style="list-style-type: none"> 1. Shólkemlestiriw. 2. Qaraqalpaq tiliniń irkilis belgileri irkilis belgileri haqqında túsinik. 3. Irkilis belgileriniń xızmetine qaray bóliniwi 4. Dánekersiz qospa gáplerde qollanlatuǵn irkilis belgileri
Oqıw sabaǵınıń maqseti: Dánekersiz qospa gáplerde qollanlatuǵn irkilis belgileri haqqında túsinik beriw.	
Oqıwshınıń wazıypaları: <ul style="list-style-type: none"> - Temaǵa baylanıslı irkilis belgilerin túsiniredi; - Irkilis belgilerin túrlerine, xızmetine qaray tapsırmalar beredi. 	Oqıw procesiniń nátiyjeleri: <p style="text-align: center;">Oqıwshı:</p> <ul style="list-style-type: none"> - Temaǵa baylanıslı irkilis belgileriniń qaǵıydaların aytıp beredi - Tapsırmalardı orınlaydı.
Oqıw metodı	Klaster usılı

Oqıtıw quralları:	Proektor, slayd, kompyuter yaki elektron doska.
Oqıw iskerligin forması	Ózbetinshe orınlaw
Oqıtıw sharayatı:	Oqıw xanası

Sabaqtıń texnologiyalıq kartası

Bólimleri Waqtı	Oqıtıwshı	
	Oqıtıwshı	Oqıwshı
1 bólim Kirisiw (3 minut)	1.1.Sabaqtı shólkemlestiredi. Temanıń atı, rejesi menen tanıstıradı. 1.2. Oqıwshılardı bahalaw kriteriyaları menen tanıstıradı (1-qosımsha).	Tıńlaydı hám taza temanıń atın jazadı
2-bólim. Temani` tereńlestiriw (25 minut)	2.1. Taza temanıń jobası boyınsha kórgizbeli qurallardan paydalanıp qaraqalpaq tilindegi irkilis belgilerin túsindiredi. (2-qosımsha). 2.2. Irkilis belgileriniń xızmetine qaray bóliniwin túsindiredi. (3-qosımsha). 2.3. Dánekersiz qospa gáplerde qollanılatuǵn irkilis belgilerin túsindiredi. (4-qosımsha). 2.4. Oqıwshılardı qızıqtırıw ushın soraw-juwap ótkeredi.	2.1. Tıńlaydı, úyrenedi, sorawlar beredi. 2.2. Sorawlarǵa juwap beredi
3-bólim Temanı bekkemlew (15 minut)	3.1. Hár kim ózbetinshe orınlaw qaǵıydasın esletedi. 3.2. Irkilis belgileriniń xızmetine qaray túrleri boyınsha sorawlar beriledi.	Tıńlaydı, tapsırmanı úyrenedi. Tapsırmanı

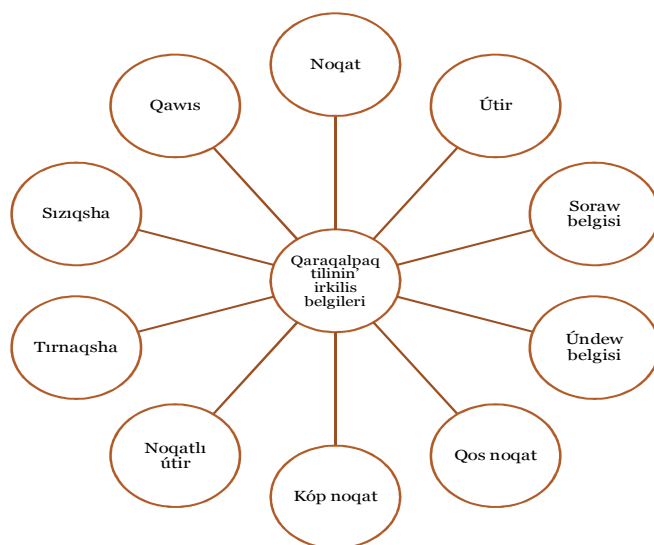
	3.4. Irkilis belgileriniñ tiyisli mısallardı taxtağa jazadı. 3.5. Oqıwshılardıń orınlağan jumıslarına itibar beredi hám durıs juwaptı talqılaydı.	orınlaydı. Sorawlardı jazıp aladı, talqılaydı, juwap qaytaradı.
4-bólim Juwmaqlaw (2 minut)	4.1 Sabaqtı juwmaqlaydı, oqıwshılardı bahalaydı, xoshametleydi. 4.2. Úy tapsırmasın beredi.	Úy tapsırmasın jazıp aladı.

1-qosımsha

Bahalaw kriteriyası	
Bahalar	Oqıwshılar bilimin bahalaw mazmunı
“5” ayırıqsha	Maǵlıwmattı tolıq kórsetip, 85-100% durıs bolsa, ayırıqsha bahası qoyıladı.
“4” jaqsı	Oqıwshı tapsırmanı anıq, 70-85% tayanısh sózlerinen paydalanıp kórsetse, biraq ayırım kemshiliklerge jol qoysa, jaqsı bahası qoyıladı.
“3” qanaatlandırarlı	Oqıwshı tapsırmanı kórsetiwi anıq emes, tayanısh sózlerden 55-70% paydalanıp juwap berse, qanaatlandırarlı bahası qoyıladı.
“2” qanaatlandırarsız	Oqıwshı berilgen tapsırmanı anıq kórsete almasa, qanaatlandırarsız bahası qoyıladı.

2-qosımsha

Qaraqalpaq tiliniń irkilis belgileri

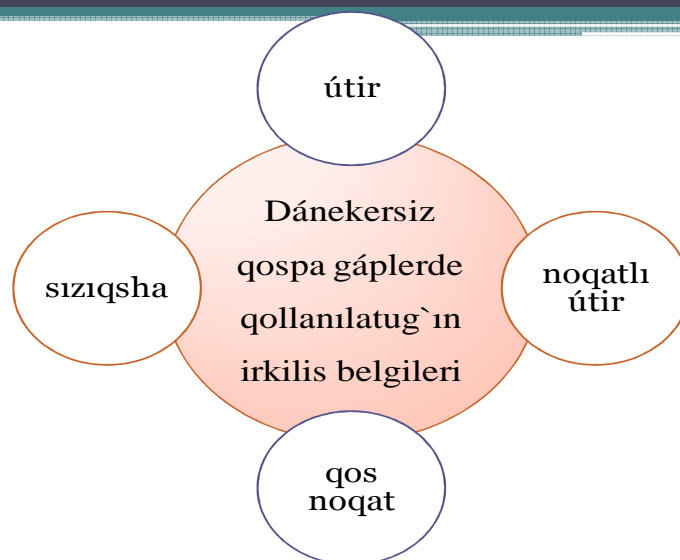

3-qosımsha

Irkilis belgileriniń xızmetine qaray bóliniwi

4-qosımsha

Dánekersiz qospa gáplerde qoyilatug`ın irkilis belgileri boyınsha shınıǵıwlar

1- Shınıǵıw. Irkilis belgilerin qoyıp shınıǵıwdı kóshirip jazıń.

1. Kemeler arnanıń jaǵasına kelip toqtadı bular da katerden tústi (Ó.Ayjanov). 2. Ol sóyley berejaq edi men jeńinen tartıp qoydım (Sh.Seytov). 3. Men jetimmen ol bolsa pútkil Xorezmge atı dańgara palwan. (T.Qayıpbergenov). 4. Ol ele sóyley berejaq edi men jeńinen tartıp qoydım (Sh.Seytov). 5. Olarǵa zaldaǵılardıń ayırımları kúldi ayırımları ayap qala berdi. 6. Men qarsılıq kórseteyin dep gápti maydalap baslap kiyatır edim ol sóyletpey tasladı (A.Ótegenov). 7. Erte kelgen gúzdi quwalap waqıtınan burın qıs baslandı jer betine dizden qar jawdı (A.Begimov). 8. Kimisi shuqanaq qazıp atır qalǵanları qazıp ketken shuqanaqlarǵa nálshelerdi kómip atır. (T.Qayıpbergenov).

2-Shınıǵıw. Dánekersiz qospa gáplerdiń irkilis belgilerin qoyıp kóshirip jazıń hám túsindirıń.

1.Jaqısı adamda kek bolmas jaman adam tek bolmas (Qaraqalpaq naqıl - maqalları). 2. Tawdı - tastı jel buzar adamzattı sóz buzar. 3. Jalǵız aǵash úy bolmas jalǵız jigit biy bolmas. (Qaraqalpaq naqıl-maqalları). 4. Olar fonarların

kóterip bir-birine xabar berdi: demek, bul jolda tosqınlıq joq degenniń belgisi. Boranlıda mákan basıp otırıqshı eki adam boldı-birewi usı Edige (Sh.Seytov). 5. Qusbegi qáhárlep kózlerin biy, qazı, baylarǵa alartıp edi, olar túnjırap qaldı (T.Qayıpbergenov). 6. Kún jıldı, tońlar jibise basladı. Keypi birden ózgerdi, yadına bunnan kóp jıllar burıǵı waqıya tústi. (X.Stetov). 7. Nurlıbek oǵan qaraǵanda anaǵurlım dug`ıjim edi bársheniń úmiti sonda. (T.Qayıpbergenov). 8. Bunı kórgen Dármenbay juwırıp kele sala tastı qozǵalpaqshı bolıp edi Áwezov onıń aldın aldı (T.Qayıpbergenov).

3-Shınıǵıw. Oqıp shıǵıń. Dánekersiz qospa gáplerdiń irkilis belgilerin túsindirıń.

1. Kelgen pátte-aq onı qayǵılı xabar mayıstırıp tasladı - balası álle qashan-aq shetnegen edi (Sh.Aytmatov). 2. Samaldıń órindegi qara bult siyrekledi, onıń ornına aq bult kórinde. (Ó.Xojaniyazov). 3. Kóp keshige beriwge bolmaydı, shayıq kelgen bolsa jan-jaqqa adam jiberip izletedi (T.Qayıpbergenov). 4. Men bunnan shama menen qırıq jıl burın bolǵan bir waqıyanı aytıp bereyin: Bul jerdi áyyem zamanlardan beri xalq Qaratóbe dep ataytuǵın edi (Sh.Rashidov). 5. Siziń dártnızge dawa bir nárese bar: balańızdı tóbeńızge qoyıp shalamız (ertekten). 6. Birewdiń muńlı dawısı esitiledi - bul úy aldında sıyr sawıp otırǵan Gúlzardıń dawısı edi (X.Seytov). 7. Dos sırtıńnan maqtaydı, dushpan kózińshe maqtaydı (naqıl). 8. Amanlıq ári-beri tıńlap baǵıp edi, olardıń tiykarǵı maqsetke oralatuǵın túri bolmadı. (T.Qayıpbergenov).

4-Shınıǵıw. Dánekersiz qospa gáplerdegi útir, sızıqsha, qos noqat belgileriniń ne ushın qoyılǵanın túsindirıń.

1. Jaqsını jatqa berme, dushpanıń kúler. Jamandı dosqa berme, eliń búliner. (Qaraqalpaq naqıl-maqalları). 2. Qolı perde sımlarına jaqınlasa boldı, duwtardıń ózi shertilip atırǵanday boladı (Ó.Xojanitazov). 3. Ol basqa gáptiń basına barmay

aldına burıldı, arbakesh qamshı kóterdi, arba alǵa qaray qozǵaldı. (T.Qayıpbergenov). 4. Gúldirmama gúrkiredi, sońnan dárhal jawın jawa basladı, saylar tolı sel boldı. (Sh.Rashidov). 5. Sayda buǵan tań qaldı: birinshiden, ol heshkimnen shay soraǵan joq, ekinshiden bul ózi ne ushın shay tasıp júr. (A.Qahhar). 6. Jetti shopannıń biri Jiyemurat edi-ol kóleńkesinen qorqatuǵın, dıbırlap sóyleytuǵın, murnınıń ushı jetim bawırday salbırańqıraǵan adam edi. (M.Darıbaev). 7. Eki aǵası kishkene inisin quwıp ketedi bala jetkermeydi (ertekten). 8. Bizler alǵa qaray júrip kettik olar keyin qayttı. (Sh.Seytov).

Juwmaq

Dánekersiz qospa gáp sintaksistiń pútkilley jańa úyreniw obykti emes. Ol dástúriy úyreniw boyınsha túrkiy tillerinde qospa gáptiń úshinshi túri retinde bóliniwine deyin geypara mánilik jaqınlıq belgilerine qaray dizbekli hám baǵınıńqılı qospa gáplerdiń dánekersiz túri retinde solarǵa birlestirilip úyrenilip keldi. Hátte, geypara túrkiy tillerinde, sonıń biri qaraqalpaq tilinde de ilimiy miynet hám sabaqlıqlarda házirge deyin usı baǵdarda úyrenilip kiyatır. Haqıyqatında, dánekersiz qospa gáplerdiń bir qatarınıń dúziliw mazmunı dizbeklewshi dánekerler arqalı dúzilgen qospa gáplerge, ekinshi toparı baǵındırıwshı dánekerli qospa gáplerge kútá jaqın, hátte birdey bolıp keledi.

Dánekersiz qospa gáplerdiń semantikalıq dúzilisi quramındaǵı jay gáplerdiń mazmun, intonaciya, orın tártip, leksikalıq hám morfologiyalıq qurallardıń qatnası arqalı anıqlanadı. Bul baylanıstırıwshı qurallardıń mánilik ózgesheliklerine qaray dánekersiz qospa gáptiń quramındaǵı jay gápler bir-birine gárezsiz óz-ara teń, birgelkili mánide baylanıssa, geyparaları mánileri óz ara teń bolmaǵan, birin-biri túsindiriwshi, teńsizlik sıpatqa iye bolıp keledi.

Biziń pitkeriw qánigelik jumısımızda sóz etilgen dánekersiz qospa gápler mektep sabaqlıǵınıń 9-klasında tema boyınsha §20. Dánekersiz qospa gáp haqqında túsiniq; § 21. Dánekersiz mezhgilles qospa gáp; § 22. Dánekersiz qarsılas qospa gáp; § 23. Dánekersiz sebep-nátiyje qospa gáp; § 24. Dánekersiz túsindirmeli qospa gáp hám § 25. Dánekersiz qospa gáptiń irkilis belgileri sıyaqlı paragraflarǵa bólinip, kitaptıń 60-betinen baslap 75-betine shekemgi kólemde 96-shınıǵıwdan 122-shınıǵıwǵa shekem keltirilgen tema boyınsha orınlaw ushın tapsırmalar berilgen.

Bul tapsırmalardı orınlaw ushın biz bumerang, balıq súyegi, blic-soraw hám intervyu usılların tańlaǵanbız. Olardıń tiykarında dánekersiz qospa gáplerdiń jay gápleri mezhgilles, qarsılas, sebep-nátiyje, túsindirmeli qatnaslar arqalı baylanıswı sóz etiledi. Al jumıstıń tiykarǵı izertlegen máselesi oqıtıw bolǵanlıqtan, dánekersiz qospa gáplerdi oqıtıwda bumerang usılı, dánekersiz qospa gáplerdi oqıtıwda balıq súyegi usılı, dánekersiz qospa gáplerdi oqıtıwda blic-soraw usılı hám dánekersiz qospa gáplerdi oqıtıwda intervyu usılı haqqında da keńirek túsiniq berip ótiwdi maqul kórdik.

Máselen, bumerang usılı oqıwshılardı sabaq paytında, sabaqtan soń, klasstan tısqarı waqıtları hár túrli ádebiyatlar, tekst ústinde jumıs islew, yadta uzaq waqıt saqlaw, sol arqalı sóylew, pikirlerin erkin bayanlaw, qısqa waqıt ishinde kóp bilimge iye bolıw, sonday-aq muǵallimniń barlıq oqıwshılardıń háreketin bir waqıttıń ózinde baqlaw hám bahalawǵa jaǵday jaratıp beriwge xızmet etedi.

Biz jumımızda dánekersizqospagáplerdioqıtıwda «Bumerang» usılnqollanıw boyınsha sabaqtıń texnologiyalıq modelin hám texnologiyalıq kartasın usınǵanbız.

Bumerang usılında oqıtıwshı temaǵa baylanıslı grammatikalıq qaǵıydalardı túsindiredi, dánekersiz qospa gáplerdiń quramındaǵı sintaksislik baylanıs hám sintaksislik qatnastı tallaw ushın mısallar keltiredi, sonday-aq taza temanı bumerang usılında ótkeriw ushın topar oqıwshıların kishi toparlarǵa ajıratadı, sabaqtıń maqseti hám nátiyjelerin aytadı, kishi toparlarǵa dánekersiz qospa gáplerdiń túrleri boyınsha tekst tarqatadı hám qospa gáplerdi tallaw kónlikpelerin rawajlandırıw maqsetinde tapsırmalar beredi. Oqıwshı keltirilgen mısallardı dápterine kóshirip jazıp aladı hám sintiaksislik tallaw jumısın alıp baradı, joldasları arasında talqılaw islerin orınlaydı, eń sońında óziniń birinshi kishi toparına qayıtıp barıp, jıynaǵan maǵlıwmatları menen ortaqlasadı.

Balıq súyegi usılı tiykarında dánekersiz qospa gáplerdi oqıtıwda balıq súyeginiń súwretin taxtaǵa sızıp shıǵamız yaki aldın ala batman qaǵazda sızılǵan balıq súyeginiń súwretin taxtaǵa jaylastıramız. «Súyek»tiń joqarı bólimine dánekersiz qospa gáplerdiń túrleri boyınsha sorawlar beremiz, al tómengi bólimine sol sorawlardıń juwabın kiritemiz, oqıwshılar sorawlarǵa juwap beriw arqalı mısallar da keltiredi. Bul usıl oqıwshılarda dóretiwsheńlik, shólkemlestiriwshilik, izleniwshilik kónlikpelerin rawajlandıradı.

Blicsoraw usılı tiykarında dánekersiz qospa gáplerdi oqıtıw ushın temaǵa sáykes sorawlar beriledi. Oqıwshılar sorawlarǵa qısqa hám anıq juwap beriwı kerek. Onıń ushın oqıwshılarǵa tayanısh túsiniqlerden paydalanıwına, awızeki, jazba, keste yaki diagrammalardı qollanıwına ruqsat etiledi.

Blic - soraw usılı tiykarında dánekersiz qospa gáplerdi oqıtıw ushın muǵallım oqıwshılarǵa taza temanı túsindirip bolǵannan keyin sorawlar usınadı, bul usıldı, tiykarınan, taza temanı bekkemlew ushın yamasa ótilgen temanı

tákirarlaw ushın berilgeni maqul, sebebi oqıwshılar blic - soraw arqalı berilgen sorawlarǵa tez hám shaqqan juwap qaytarıwı kerek.

Intervyu usılı tiykarında dánekersiz qospa gáplerdi oqıtıwda qollanıw ushın klasta reńli qaǵazlar yaki figuralı kespe qaǵazlar usınıw arqalı juplıq dúzip alamız. Olar juplıq tiykarında oqıwshılar tárepinen tema boyınsha úyrenilgen bilimlerin bayanlawǵa háreket etedi. Dúzilgen juplıqtaǵı oqıwshılardıń biri “Jurnalist”, al ekinshisi “Tanımalı shaxs” bolıwı shárt. Hár bir juplıqtaǵı oqıwshılar temanı jaqsı ózlestirgen bolıwı lazım. “Jurnalist” ótiletuǵın tema boyınsha sorawlar toplamın aldın ala dúzgen bolıwı kerek. Sorawlarǵa juwap beriw ushın “Tanımalı shaxs” (juplıqtaǵı ekinshi aǵza) sorawlarǵa juwap beriw kerek. Sorawlar hám oǵan beriletuǵın juwaplar jazba túrde qısqasha ham anıq bolsa maqsetke muwapıq boladı, sebebi belgilengen waqıt tamamlanaman degenşe hár bir “Jurnalist” topar aǵzalarına ózi tayarlaǵan sorawlar, sonday-aq “Tanımalı shaxs” tıń sorawlarǵa bergen juwapları menen topar aǵzaların tanıstırıp ótiwi kerek. Barlıq “Jurnalist”lerdiń sóylegenlerin tıńlap bolǵannan keyin topar aǵzaları oqıtıwshınıń basshılıǵında sorawlarǵa berilgen eń jaqsı hám túsinikli juwaptı anıqlap, oqıwshılardı bahalaydı. Topardıń pikirlerin inabatqa alǵan halda muǵallım jeńgen juplıqtı tanıstıradı.

Intervyu usılın joqarı oqıw orınlarında, orta arnawlı bilimlendiriw oraylarında, mekteplerde seminar sabaqların, yaki ilimiy dógereklerde, klas saatlarında qollanıw arqalı jaqsı nátiyjelerge erisiw múmkin.

Biz mekteplerde, kásip-óner kolledjlerinde, akademiyalıq liceylerde qospa gáplerdi oqıtıw ushın úsh-tórt usıldı usınıwdan awlaqpız, sebebi bul tema úlken, olardıń hár bir túrine ilimiy jumıslar islewge bolatuǵınlıǵı málim. Biz keleshek jumıslarımızda, maqalalarımızda qospa gáplerdiń hár bir túrin interaktiv usılda, aldıńǵı pedagogikalıq texnologiya tiykarında oqıtıw ushın háreket etemiz.

Paydalanılған ádebiyatlar:

1. Абдурахмонов Ғ. Қўшма гап синтаксиси. Тошкент, 1966.
2. Әўезов М. Ҳазирги дәўир қарақалпақ тилинде бағыныңқы қоспа гәплер хәм олардың структурасы. Нөкис, «Қарақалпақстан» баспасы, 1972.
3. Балақаев, Қордабаев Т. Қазирги қазақ тили (синтаксис) Алматы, 1971.
4. Баскаков А.Н. Предложение в современном турецком языке. Москва «Наука» 1984.
5. Бердимуратов К. Структура придаточного предложения в каракалпакском языке. Нөкис, 1992.
6. Бердимуратов Е. Пирниязов К. Орта мектеплерде қарақалпақ тилин оқытыў методикасы. Нөкис «Қарақалпақстан» баспасы, 1972.
7. Ғуломов А., Аскарова М. Ҳазирги ўзбек адабий тили. Синтаксиси. Тошкент, 1987.
8. Дәўенов Е., Дәўлетов М. Қарақалпақ тили. VIII-IX класслар ушын сабақлық. Нөкис, 1983.
9. Дәўлетов М. Қарақалпақ тилиндеги қоспа гәплердиң гейпара теориялық мәселелери. Нөкис, 1993.
10. Dawletov A., Dawletov M., Qudaybergenov M. Házirgi qaraqalpaq ádebiy tili. Sintaksis. Sabaqlıq. Nókis «Bilim» 2009.
11. Dawletov M., Seydullaeva D. Házirgi qaraqalpaq tilinde qospa gápler. Nókis, «Qaraqalpaqstan» 2010-jıl.
12. Dáwletov M., Dáwenov E., Seydullaeva D. Qaraqalpaq tili. 9-klass ushın sabaqlıq. Nókis «Bilim», 2014.
13. Есенов Қ. Сабақтас қурмалас сөйлемниң қурылысы. Алматы, 1982.

14. Закиев М.З. Современный татарский литературный язык. Синтаксис. Москва, «Наука», 1971.
15. Қутлымуратов Б. Қарақалпақ тилин оқытыўдың айырым мәселелери. Нөкис, «Билим» баспасы, 1992.
16. Latipov B., Abdullaev X.A. Mashg'ulotlarda faol tálim usullaridan foydalanish. Metodik qo'llanma. Farg'ona, 2002.
17. Махмудов Н. Нурмонов А. Ўзбек тилининг назарий грамматикаси. Тошкент, «Фан» 1995.
18. Нажимов А. Қоспа гәплер бойынша практикум-қолланба. Нөкис, «Қарақалпақстан» 1990.
19. Пирниязова А. Қарақалпақ тилин жаңа педагогикалық технология тийкарында оқытыў. Нөкис, 2008.
20. Хәзирги қарақалпақ әдебий тилиниң грамматикасы. Нөкис, 1992.
21. Хәзирги қарақалпақ тили. Синтаксис. Университет хәм педагогикалық институттың филология факультетлери ушын сабақлық. Нөкис, «Билим», 1996.
22. www.skopus.com. Вендина Т.И. *Введение в языкознание*. М., Высшая школа, 2001.